

PAG. SECTION

श्रीधनंजयविरचितं
दशरूपकम् ।

मूल्यं १२ आणकाः ।

Herbert College Library,

— KOTAH —

Class No

~~4455808~~

Book No

D 3246

Accession No

3246

BOOK

THE
DAS'ARÛPAKA

OF
DHANANJAYĀ

WITH
The Commentary of Dhanika.

EDITED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆŚĪKAR.

Second Edition.

PUBLISHED P. G. SECTION
BY

TUKĀRĀM JĀVAJĪ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

Bombay:

1917.

Price 12 Annas

(All rights reserved by the Publisher)

*Published by Tukaram Jaisi and Printed by Ramchandra Yeshu Shedge
at the "Nirnaya sagar" Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay*

॥ श्रीः ॥

श्रीधनंजयविरचितं

दशरूपकम् ।

धनिककृतयावलोकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्धरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा
वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

(द्वितीयावृत्तिः)

तच्च

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

शकः १८३९ सन १९१७.

मूल्यं १२ आपकाः ।

दशरूपकविषयानुक्रमणिका ।

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
प्रथमः प्रकाशः ।			
मङ्गलाचरणम्	१	१-२	१
श्रोतृप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	३	१
ग्रन्थकर्तृप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	४	१
पानशक्त्यपरिहारः	१	५	२
दशरूपकफलम्	१	६	२
नाट्यलक्षणम्	१	७	२
रूपलक्षणम्	१	७	२
रूपकलक्षणम्	१	७	२
मेदसह्यानियमनम्	१	७	२
दशमेदनामकथनम्	१	८	२
नृत्यलक्षणम्	१	९	३
नृत्तलक्षणम्	१	९	३
नृत्यनृत्तयोर्द्विविध्यम्	१	१०	३
रूपाणां मेदकनिरूपणम्	१	११	३
वस्तुनो द्वैविध्यम्	१	११	३
आधिकारिकनिरूपणम्... ..	१	१२	४
प्रासङ्गिकनिरूपणम्	१	१३	४
प्रासङ्गिकस्य द्वैविध्यम्	१	१३	४
पताकास्यानकम्	१	१४	४
आधिकारिकपताकाप्रकरीणा त्रिविधतम्	१	१५	४
इतिवृत्तफलम्	१	१६	५
इतिवृत्तसाधनम्	१	१७	५
अवान्तरबीजसंज्ञान्तरम्	१	१७	५
प्रयोजनसिद्धिहेतवः	१	१८	५
अवस्थापयकम्	१	१९	५
आरम्भलक्षणम्	१	२०	५
प्रयत्नलक्षणम्	१	२०	५
प्राप्त्याशालक्षणम्	१	२१	६
नियतासितलक्षणम्	१	२१	६
फलयोगलक्षणम्	१	२२	६
सधितलक्षणम्	१	२३	६
सधिमेदनामानि	१	२४	६
सुखलक्षणम्	१	२४	६

			प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
मुखभेदकथनम्	१	२५	६
मुखभेदनामानि	१	२५-२६	७
उपक्षेपलक्षणम्	१	२७	७
परिकरलक्षणम्	१	२७	७
परिन्यासलक्षणम्	१	२७	७
विलोभनलक्षणम्	१	२७	७
युक्तिलक्षणम्	१	२८	८
प्राप्तिलक्षणम्			१	२८	८
समाधानलक्षणम्	१	२८	८
विधानलक्षणम्	१	२८	९
परिभाषणलक्षणम्	१	२९	१०
उद्देशलक्षणम्	१	२९	१०
करणलक्षणम्		...	१	२९	१०
भेदलक्षणम्	१	२९	११
प्रतिमुखलक्षणम्	१	३०	११
प्रतिमुखाङ्गसत्याकथनम्	१	३०	११
प्रतिमुखानामानि	१	३१	१२
विलासलक्षणम्		..	१	३२	१२
परिसर्पलक्षणम्	१	३२-३३	१३
विधूतलक्षणम्	१	३३	१३
शमलक्षणम्	१	३३	१३
नमलक्षणम्	१	३३	१३
नर्मद्युतिलक्षणम्	१	३३	१३
प्रगमनलक्षणम्		...	१	३४	१४
निरोधलक्षणम्	१	३४	१४
पर्युपासनलक्षणम्	१	३४	१४
पुष्पलक्षणम्	१	३४	१५
उपन्यासलक्षणम्	१	३५	१५
वज्रलक्षणम्	१	३५	१५
वर्णसंहारलक्षणम्	१	३५	१५
गर्भसधिलक्षणम्	१	३५	१६
गर्भसध्यङ्गनामानि	१	३६	१६
अभूताहरणलक्षणम्	१	३६	१६
मार्गलक्षणम्	१	३६	१६
रूपलक्षणम्	१	३६	१७
उदाहरणलक्षणम्	१	३६	१७
क्रमलक्षणम्	१	३६	१७
समग्रलक्षणम्	१	४०	१८

				प्रका	श्लोक. ।	पृष्ठे ।
अनुमानलक्षणम्	१	४०	१८
अधिबललक्षणम्	१	४०	१८
तोटकलक्षणम्	१	४०	१९
तोटकलक्षणान्तरे	१	४१	१९
चद्वेगलक्षणम्	१	४२	२०
संभ्रमलक्षणम्	१	४२	२०
आक्षेपलक्षणम्	१	४२	२०
अवमर्शलक्षणम्	१	४३	२१
अवमर्शाज्ञानानि	१	४४	२१
अपवादलक्षणम्	१	४५	२१
सफेदलक्षणम्	१	४५	२२
विद्रवलक्षणम्	१	४५	२२
द्रवलक्षणम्	१	४५	२२
शक्तिलक्षणम्	१	४६	२३
द्युतिलक्षणम्	१	४६	२३
प्रमदलक्षणम्	१	४६	२४
छलनलक्षणम्	१	४६	२४
व्यवसायलक्षणम्	१	४७	२४
विरोधनलक्षणम्	१	४७	२५
प्ररोचनलक्षणम्	१	४७	२५
मिचलनलक्षणम्	१	४८	२६
आदानलक्षणम्	१	४८	२६
निर्वेहणसधिलक्षणम्	१	४८	२७
निर्वेहणाज्ञानानि	१	४९-५०	२७
सधिलक्षणम्	१	५१	२७
विबोधलक्षणम्	१	५१	२७
प्रधनलक्षणम्	१	५१	२८
निर्णयलक्षणम्	१	५१	२८
परिभाषणलक्षणम्	१	५२	२८
प्रसादलक्षणम्	१	५२	२९
आनन्दलक्षणम्	१	५२	२९
समयलक्षणम्	१	५२	२९
वृत्तिलक्षणम्	१	५३	२९
भाषालक्षणम्	१	५३	३०
पूर्वभावलक्षणम्	१	५३	३०
उपगूहनलक्षणम्	१	५३	३०
काव्यसंहारलक्षणम्	१	५४	३०
प्रशंसिलक्षणम्	१	५४	३१

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
अङ्गप्रयोजनभेदकथनम्	१	५४	३१
पदप्रयोजननामानि	१	५५	३१
पुनर्वस्तुविभागकथनम्	१	५६	३१
सूच्यलक्षणम्	१	५७	३१
हृदयश्रव्यलक्षणम्	१	५८	३१
सूच्यप्रतिपादनप्रकारकथनम्	१	५९	३१
विष्वम्भलक्षणम्	१	६०	३१
विष्वम्भद्वैविध्यम्	१	६०	३२
प्रवेशकलक्षणम्	१	६१	३३
चूलिकालक्षणम्	१	६२	३२
अङ्गास्यलक्षणम्	१	६२	३२
अङ्गावतारलक्षणम्	१	६३	३३
पुनर्वस्तुत्रैविध्यकथनम्	१	६३	३३
सर्वध्राव्यलक्षणम्	१	६४	३३
स्वगतलक्षणम्	१	६५	३३
नियतध्राव्यभेदकथनम्	१	६६	३३
जनान्तिकलक्षणम्	१	६६	३३
अपवारितलक्षणम्	१	६७	३३
आकाशभाषितलक्षणम्	१	६८	३४
वस्तुभेदोपसंहारकथनम्	१	६८	३४
द्वितीयः प्रकाशः ।			
नायकभेदकथनम्	२	१-२	३५
विनीत	२	२	३५
मधुर	२	२	३५
त्वागी	२	२	३५
दक्ष	२	२	३५
प्रियवद	२	२	३५
रक्तलोक	२	२	३५
वाङ्मी(रम्भी)	२	२	३५
रुटवंश	२	२	३५
स्थिर	२	२	३५
युवा	२	२	३५
नेतृविशेषकथनम्	२	३	३५
ललित	२	४	३५
शान्त	२	५	३५
धीरोदात्त	२	५	३५
धीरोद्धत	२	५	३५
शङ्कारनायकभेदा-	२	५	३५

	प्रका.	श्लोकः ।	पृष्ठे ।
दक्षिणः	२	७	३९
शठः	२	७	३९
वृष्टः	२	७	३९
अनुकूलः	२	७	३९
सहायाः	२	८	४०
प्रतिनायकः	२	९	४०
सारिबका नायकगुणा.	२	१०	४१
नीचे वृणा... ..	२	११	४१
गुणाधिके स्पर्धा	२	११	४१
शौर्यशोभा	२	११	४१
दक्षशोभा	२	११	४१
विलास.	२	११	४१
माधुर्यम्	२	१२	४१
गाम्भीर्यम्	२	१२	४२
स्वैर्यम्	२	१३	४२
तेज.	२	१३	४२
ललितम्	२	१४	४२
औदार्यम्	२	१४	४२
नायिकामेदाः	२	१५	४२
स्त्रीयालक्षणमेदा.	२	१५	४२
शीलवती	२	१५	४३
आर्जवादियोगिनी	२	१५	४३
लज्जावती	२	१५	४३
मुग्धा	२	१६	४३
वयोमुग्धा . .	२	१६	४३
काममुग्धा... ..	२	१६	४३
रतवामा . .	२	१६	४४
कोपमृदुः	२	१६	४४
मध्या	२	१६	४४
यौवनवती	२	१६	४४
कामवती	२	१६	४४
मध्यासंभोगः	२	१६	४४
मध्यामानवृत्ति.	२	१७	४५
धीराध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
धीराधीरामध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
अधीरामध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
प्रगल्भा	२	१८	४५
गाढयौवना	२	१८	४५

	प्रका	श्लोक. ।	पृष्ठे ।
भावप्रगल्भा	२	१८	४६
रतप्रगल्भा	२	१८	४६
प्रगल्भानोपचेष्टा ...	२	१९	४६
सावहित्यादरा	२	१९	४६
रताबुदासीना . . .	२	१९	४६
अधीरप्रगल्भा . . .	२	१९	४६
धीराधीरप्रगल्भा . . .	२	२०	४७
मध्याप्रगल्भयोर्द्वादशविधतम् ..	२	२०	४७
परकीया	२	२१	४७
साधारणस्त्री	२	२२	४७
साधारणस्त्रीव्यवहार	२	२३	४८
अस्या निबन्धनियम	२	२३	४८
नायिकाभेदान्तराणि . . .	२	२४	४८
स्वाधीनपतिका	२	२४	४८
वासकसञ्जा	२	२५	४९
विरहोत्कण्ठिता . . .	२	२५	४९
खण्डिता	२	२६	४९
कलहान्तरिता	२	२६	४९
विप्रलब्धा . . .	२	२७	४९
प्रेषितभर्तृका	२	२७	४९
अभिसारिका	२	२८	५०
खण्डितादीनां चिन्तादियुक्तलम् ..	२	२८	५०
स्वाधीनपतिका-वासकसञ्जयोर्नीडादियुक्तलम्	२	२९	५०
नायिकासङ्घायिन्य	२	३०	५१
योपिदलकारा . . .	२	३०	५१
शरीरजालकारा . . .	२	३१	५१
सप्त भावा अयनञ्जा	२	३२	५१
दश भावा स्वभावजा	२	३४	५२
हाव	२	३४	५२
हेला	२	३५	५२
शोभा	२	३५	५२
कान्ति	२	३६	५३
माधुर्यम्	२	३६	५३
दीप्ति	२	३६	५३
प्रागल्भ्यम्... ..	२	३६	५३
औदार्यम् . . .	२	३७	५४
धैर्यम्	२	३७	५४
लीला	२	३७	५४

विलासः	२	३८	५४
विच्छिन्तिः	२	३८	५४
विभ्रमः	२	३९	५४
क्लिक्लिषितम्	२	३९	५५
मोहायितम्	२	४०	५५
कुट्टमितम्	२	४०	५५
विब्योक्तः	२	४१	५५
रुलितम्	२	४१	५६
विहृतम्	२	४२	५६
नायकसहाया	२	४२	५६
सहायविभागः	२	४३	५६
धर्मसहाया	२	४३	५६
दण्डसहाया	२	४४	५६
अन्तःपुरसहाया	२	४४	५६
नायकादीना विशेषः	२	४५	५७
नायकव्यापारः	२	४७	५७
नर्माष्टादशभेदाः	२	४८-५०	५७
वचोहासनम्	२	५०	५७
चैपनम्	२	५०	५७
क्रियानम्	२	५०	५७
शृङ्गारवदात्मोपक्षेपनम्	२	५०	५८
समोगनम्	२	५०	५८
माननम्	२	५०	५८
भयनम्	२	५१	५८
नर्मस्फिञ्जः	२	५१	५८
नर्मस्फोटः	२	५२	५९
नर्मगर्भः	२	५२	५९
सात्त्वती	२	५३	५९
सात्त्वत्यङ्गानि	२	५३	५९
सलापकः	२	५४	५९
उत्थापकः	२	५४	५९
साहाय्यः	२	५५	६०
परिवर्तकः	२	५५	६०
आरभटीलक्षणम्	२	५६	६०
आरभव्यङ्ग्यानि	२	५६	६०
सक्षिप्तिका	२	५८	६०
सफेटः	२	५९	६०
वस्तुस्थापनम्	२	५९	६०

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
अवपातः.	२	५९	६१
वृत्तुपसंहारः	२	६०-६१	६१
वृत्तिनियम	२	६२-६४	६१
संस्कृतादिपाठ्य प्रति विशेषः	२	६४	६१
धामन्त्रणप्रकारः	२	६७	६२
तृतीयः प्रकाशः ।			
नाटकस्यैव पूर्वोक्तौ हेतु	३	१	६३
नटस्य पूर्वकर्तव्यता	३	२	६३
सूचननियम	३	३	६३
रत्न प्रभाव भारतीयार्याभरणम्	३	४	६३
भारतीभेदनामानि	३	५	६४
प्ररोचना	३	६	६४
वीध्यज्ञानि	३	७-८	६४
कथोद्धातः	३	९	६४
प्रवृत्तिकम्	३	१०	६५
प्रयोगातिशयः	३	११	६५
वीध्यज्ञानामानि	३	१२	६५
उद्धातलक्षणभेदा	३	१३	६५
अवलगिनम्	३	१४	६५
प्रपञ्चः	३	१५	६५
त्रिगतम्	३	१६	६५
छलनम्	३	१७	६५
वाक्येष्टी	३	१७	६७
अधिवलम्	३	१८	६७
गण्डः	३	१८	६७
अवस्यन्दितम्	३	१९	६८
नालिका	३	१९	६८
असत्प्रलाप	३	२०	६८
व्याहारः	३	२०	६९
सूदवम्	३	२१	६९
प्रस्तावनोत्तरं सूत्रधारव्यापारः	३	२२	६९
नायकविशेषे विधेयविशेषः	३	२३	७०
नायकरसानुचितं स्वाज्यम्	३	२४	७०
सुधिधिभागकरणम्	३	२५	७०
अङ्गसंख्यान्यासी	३	२६	७०
विष्कम्भकादिकरणम्	३	२८	७०
विष्कम्भकनियमाः	३	२९	७०
अङ्गरचनानियमाः	३	३०	७०

	प्रका	श्लोकः ।	पृष्ठे ।
अङ्गलक्षणम्	३३	३१	७१
अङ्गिपरिपोषणप्रकारः	३३	३१	७१
दस्तुविच्छेदनिषेध	३३	३२	७१
रसनिरोधाननिषेध	३३	३३	७१
सुख्यतया धीरशृङ्गारान्तररसाश्रयणम्	३३	३४	७१
अन्यरसानामत्रतैव	३३	३४	७१
प्रत्यक्षमनिर्देशयानि	३३	३४	७१
नायकवधसूचननिषेधः	३३	३४	७१
आवश्यकं न त्याज्यम्	३३	३५	७१
अङ्गे पात्रसंख्या	३३	३५	७१
अङ्गान्ते पात्रनिर्गम	३३	३६	७२
अङ्गरचनप्रकारः	३३	३८	७२
नाटकेऽङ्गसंख्या	३३	३८	७२
प्रकरणे विषयाः	३३	३९	७२
प्रकरणे वर्णनीयनायिका	३३	४३	७२
नाटिकाविषयनिर्णय	३३	४३	७२
नाटिकाया विशेष	३३	४८-५०	७३
नाटिकाया प्राप्यनायिका	३३	४६	७३
नाटिकाया नायकः	३३	४८	७३
नाटिकाया वृत्तिनियमः	३३	४८	७३
भागविषया	३३	५०	७३
रास्त्राज्ञानि	३३	५१	७३
प्रहसनमेदनामानि	३३	५४	७४
शुद्धप्रहसनम्	३३	५५	७४
मिथुतसंकीर्णप्रहसने	३३	५६	७४
प्रहसने हास्यरस	३३	५६	७४
छिन्ने विषयनियमाः	३३	५७	७४
व्यायोगे विषयनियमाः	३३	६०	७५
समवकारे विषयनियमाः	३३	६३	७५
वीम्या विषयनियमाः	३३	६८	७५
अङ्गे विषयनियमा	३३	६५	७५
इहामृगे विषयनियमा	३३	७२	७६
चतुर्थः प्रकाशः ।			
रसनिरूपणम्	४	१	७७
विभावटक्षणमेदौ	४	२	७७
आलम्बनविभाव	४	३	७७
उदीपनविभाव	४	३	७७
अनुभाव	४	३	७७

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
भावः	४	४	७८
सारस्विकभावलक्षणम्	४	४	७८
स्वम्भादिसारस्विकभावानां नामलक्षणे	४	५-६	७८
व्यभिचारिभावलक्षणम्	४	७	७९
व्यभिचारिभावनामानि	४	८	७९
निर्वेदः	४	९	७९
गलानि	४	१०	८०
राहा	४	११	८०
धर्मः	४	१२	८०
धृतिः	४	१२	८१
जडता	४	१३	८१
हर्ष	४	१४	८१
देन्यम्	४	१४	८२
औष्यम्	४	१५	८२
चिन्ता	४	१६	८२
त्रासः	४	१६	८२
असुखा	४	१७	८३
अमर्षः	४	१८	८३
गर्वः	४	१९	८४
स्मृतिः	४	२०	८४
मरणम्	४	२१	८४
मदः	४	२१	८५
मुत्तम्	४	२२	८५
निद्रा	४	२३	८५
विवोधः	४	२४	८५
ग्रीहा	४	२४	८५
अपस्मारः	४	२५	८६
मोहः	४	२६	८६
मतिः	४	२७	८६
आलस्यम्	४	२७	८६
आवेगः समेदः	४	२८	८७
चित्तकं	४	२८	८८
अवहितम्	४	२९	८८
व्याधिः	४	२९	८९
उन्मादः	४	३०	८९
विषादः	४	३१	८९
औत्सुक्यम्	४	३२	८९
चापल्यम्	४	३३	९०

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
स्थायी	४	३४	९०
स्थायिनामानि	४	३४	९०
शान्तरसे शमस्थायिनि विप्रतिपत्ति ...	४	३५	९२
म्यायिभावोपसंहार	४	३६	९३
काव्येषु स्थायिमावस्यैव वाक्यार्थत्वम् ...	४	३७	९५
रसिकमानवृत्तित्वं रसस्य	४	३८	९६
धीरोदात्ताद्यवस्थाप्रतिपादका	४	४०	९७
धीरोदात्ताद्यवस्थानामेव रसहेतुत्वम् . .	४	४१	९७
धोतुणामात्वादहेतुत्वम्	४	४२	९७
नर्तकस्यात्वादः	४	४२	९७
आत्मादस्य लक्षणं भेदाच्च	४	४३	९७
शमस्थानिर्बचनीयता	४	४५	९८
विभावोपसंहार	४	४६	९८
रसभावयोल्लेखेभ्यःप्रतिज्ञा	४	४७	९८
शृङ्गारः	४	४८	९९
भावसंख्या	४	४९	१००
शृङ्गारस्य भेदाः	४	५०	१००
अयोग	४	५०	१००
तस्य दग्धावस्थाः	४	५१	१०१
अभिलाषः	४	५३	१०१
दर्शनश्रवणे... ..	४	५४	१०१
रुग्णानां दशावस्थानामपि महाकविनिबन्धेष्व- नेकविषयम्	४	५५	१०१
दिष्टात्रम्	४	५६	१०१
विप्रयोगद्वैविध्यम्	४	५७	१०२
मानद्वैविध्यम्	४	५८	१०२
प्रणयमानः	४	५८	१०२
इष्ट्यामानवैविध्यम्	४	५९	१०२
धृतिः	४	५९	१०२
आनुमानिकप्रविशः	४	६०	१०२
दृष्टः	४	६०	१०२
मानोपचारः	४	६१	१०३
साम	४	६२	१०४
भेदः	४	६२	१०४
दानम्	४	६२	१०४
सामादीना कार्यामाधक्ये उपेक्षा	४	६३	१०४
रसमादिना कोपनादि रसान्तरत्वम्	४	६३	१०४
कार्यप्रवागविप्रयोगत्रिधा	४	६४	१०५

			प्रा	श्लोक ।	पृष्ठ ।
सुभ्रनवप्रवासप्रियसो	४	६६	१०५
शापवप्रवास	४	६६	१०५
मृते तु शोक एव न श्रद्धारः	४	६७	१०५
उत्था	४	६८	१०५
श्रीरितप्रिया	४	६८	१०५
कलहान्तरिता	४	६८	१०५
समिद्धता	४	६८	१०५
समोय	४	६९	१०५
समोये लीलाया दस चेत्या	४	७०	१०६
नाचककर्तव्यम्	४	७१	१०६
वीरमिथा	४	७२	१०६
दीप्तमिथा	४	७३	१०७
रीतिमिथा	४	७४	१०७
हाम्यमिथा	४	७५	१०८
स्मितम्	४	७६	१०८
हसितम्	४	७६	१०८
विहसितम्	४	७६	१०८
उपहसितम्	४	७६	१०८
अपहसितम्	४	७७	१०८
वतिहसितम्	४	७७	१०८
उत्तममध्यमाधमनेदेन हसितनेदाः	४	७७	१०८
हास्यमिचारिणः	४	७८	१०८
अद्भुत	४	७८	१०८
अद्भुतानुभावमिचारिणः	४	७९	१०८
भयानकः	४	८०	१०९
भयानकानुभावमिचारिणः	४	८०	१०९
करुणः	४	८१	१०९
करुणानुभावमिचारिणः	४	८२	१०९
प्रीतिभक्त्यारीनानन्तर्भावः	४	८३	१०९
भूषणारीनानन्तर्भावः	४	८४	१०९
सर्वस्यापि रसभावोपादानम्	४	८५	११०
ग्रन्थसमाप्ति	४	८६	११०

॥ श्रीः ॥

श्रीधनंजयविरचितं

दशरूपकम् ।

धनिककृतयावलोकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथम प्रकाश ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्विरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थमिष्टयो प्रकृताभि-
मतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन—

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगधनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवै ॥ १ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते नृदत्तवदाचरति । मदाभोगेन धनध्वानो निविड-
ध्वनिः । नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डव उद्धते नृते । तस्मै गणेशाय नमः ।
अत्र ताण्डवश्लेषाक्षिप्यमाणोपनाच्छायालकारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे
यथा नेघध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीते ॥

दशरूपानुकारेण यस्य माधन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

एकत्र मतस्वर्नादिप्रतिनानानुद्देशेन, अन्यत्रानुकृतिरूपनाटकादिना यस्य
भावका धातारो रत्निकाश्च माधन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमतया प्रकृताय
भरताय च नमः ॥

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयते—

कस्यचिदेव कदाचिद्द्वयया विषयं सरस्वती विदुषः ।

घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्ध्यम् ॥ ३ ॥

तं चेचिद्विषय प्रकरणादिरूप कदाचिदेव कस्यचिदेव कवे सरस्वती योज-
यति । येन प्रकरणादिना विषयेणान्यो जनो विदग्धो भवति ॥

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति—

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमात्ताड्यवेदं विरिञ्चि-

ञ्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।

शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे

नाट्यानां किंतु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥४॥

यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय व्रज्जा वृत्तवान्, यत्संबद्धमभिनयं भर-
तश्चकार करणाद्गद्गारादकरोत्, हरस्ताण्डवमुद्धत लास्यं मुद्रामार वृत्तं पा-

वैती कृतवती, तस्य सामस्त्येन लक्षणं कर्तुं क. शक्त. । तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य संक्षेपं क्रियत इत्यर्थे ॥

विषयेनयप्रसक्तं पीनदृक्त्वं परिहरति—

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्यार्थस्तत्पदैस्तेन संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णं विक्षिप्तं विस्तीर्णं च रसशास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुतां मतिमोहो भवति, तेन तस्य नाट्यवेदम्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋजुदृष्ट्या क्रियत इति ॥

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किंफलमित्याह—

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।

योऽपीतिहासादियदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराद्भुखाय ॥६॥

तत्र केचित् 'धर्माध्वकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥' इत्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तन्निरासेन स्वसंवेद्य परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलम्, न पुनरितिहासादिवत्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् । नम इति सोढुण्डम् ॥

'नाट्यानां लक्षणं संक्षिपामि' इत्युक्तम् । किं पुनस्तन्नाट्यमित्याह—

अथस्यानुकृतिर्नाट्यं

काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारधनुर्विधाभिनेयेन सादात्म्यापत्तिर्नाट्यम् ॥

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते । नीलादिरूपवत् ॥

रूपकं न तस्मारोपाद्

नटे रामायवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्व्यपेक्षम् । मुरखचन्द्रादिवदित्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य 'इन्द्र पुरन्दर शक्र' इतिवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः ॥

दशधैव रसाध्यम् ॥ ७ ॥

रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् । एवैत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायां संरीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तानेव दशभेदानुदिशति—

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीक्ष्यङ्गेहासृगा इति ॥ ८ ॥

ननु 'डोम्बी धीमदित भाणो भाणीप्रस्थानरासका । काव्यं च सप्त वृत्तस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ॥' इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं

रसाश्रयाभावाद्भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भावाश्रयमिति विषयमे-
दानृत्यमिति नृवेगांनविक्षेपार्थत्वेनाङ्गिकबाहुल्पात्तत्कारिषु च नर्तकव्यपदे-
शाहोकेऽपि चात्र प्रेक्षणीयकमिति व्यवहाराभाटकादेरन्यनृत्यम् । तद्भेद-
त्वाच्छ्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसविषयम् । रसस्य च
पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं र-
साश्रयमित्यनेन दर्शितम् । नाट्यमिति च 'नट अवस्पन्दने' इति नटेः क्विप्-
चलनार्थत्वात्सात्त्विकबाहुल्यम् । अतएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः । यथा च
गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यनृत्यं तथा वाक्यार्थाभि-
नयात्मकाभावात्पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति ॥

प्रसङ्गाश्रितं व्युत्पादयति—

नृत्तं ताललाश्रयम् ।

तालध्वजपुटादि । लयो डुतादि । तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयश्चन्यो
नृत्तमिति ॥

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे—

आद्यं पदार्थाभिनयो मृगो देशी तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्य पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रतिदम् । नृत्तं च देशीति ॥

द्विविधस्यापि द्विविधं दर्शयति—

मधुरोद्धतमेदेन तद्वयं द्विविधं पुनः ।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

मुकुमारं द्वयमपि लास्यम्, उद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति । प्रसङ्गोक्तस्योप-
योगं दर्शयति—तच्च नाटकाद्युपकारकमिति । नृत्यस्य कविदवान्तरपदार्थाभि-
नयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादाद्युपयोग इति ॥

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामनेदार्तिकृतो भेद इत्याशङ्काह—

यस्तु नेता रसस्तेषां भेदको

वस्तुभेदाभायकभेदाद्रसभेदाद्रूपाणामन्योन्यं भेद इति ॥

वस्तुभेदमाह—

यस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह—

तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

प्रधानभूतमाधिकारिकम् । यथा रामायणे रामसीतानृतान्तः । तदङ्गभूतं
प्रासङ्गिकम् । यथा तत्रैव विभीषणमुग्रीवादिवृत्तान्त इति ॥

निरुक्तनाधिकारिकं लक्षयति—

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

फलस्य स्वस्वामिसंबन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारेणाधिकारिणा वा निर्गुण फलपर्यन्तता नीयमानमिति श्रुतमाधिकारिकम् ॥

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे—

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्येति श्रुतस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात्प्रयोजनमिति हि सत्प्रासङ्गिकमेति श्रुतं प्रसङ्गनिर्गुणे ॥

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीनेदादिविवक्षितमाह—

सानुयन्यं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशमाह ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका । मुग्धादिदृष्टान्तवत् । पताकेवासाधारणनादकचिह्नवत्तदुपकारितात् । यदल्पं सा प्रकरी । ध्वजादिवृत्तान्तवत् ॥

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति—

प्रस्तुतागन्तुमाचस्य वस्तुतोऽन्योक्तिसूचकम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंनिधां विशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरादिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद्भवतीति पताकास्थानकम् । तत्र तुल्यंतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारम् । अन्योक्तिसमानोक्तिनेद्रात् । यथा रत्नावल्याम्—

‘यान्तोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव सुप्ता मयैव भवती प्रतिशोभनीया ।

प्रत्यायनानममिति वा सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकर करोति ॥’

यथा च तुल्यविशेषणतया—

‘उद्गमोत्कटिका विषाण्डुरद्वं प्रारब्धजृम्भा क्षणा-

दायाचं श्वसनोद्गमैरविरलं घटतन्वतीनाम्ननः ।

अयोद्यानलतामिमा समदना नारीमिवान्या ध्रुवं

पदनक्रोपविषाट उद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥’

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकनेदादिविवक्षयापि त्रिविध्यमाह—

प्रत्यातोत्पाद्यमिश्रत्वमेदाद्विधापि तद्विधा ।

प्रत्यातमिति हासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ॥ १५ ॥

मिश्रं च संकरात्ताभ्यां दिव्यमन्यादिभेदतः ।

इति निगदव्याख्यातम् ॥

तस्मैतिदृष्टस्य किं फलमिहाह—

कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ॥ १६ ॥

धर्मायं कामाः फलम् । तच्च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं द्विव्यनुबन्धं वा ॥

तत्साधनं व्युत्पादयति—

स्वल्पोऽपि प्रस्तुतश्चेत्तु योजं विलार्यनेकधा ।

श्रोत्रोद्दिष्टः कार्यमाधिक्यः पुरस्तादनेकप्रकार विमारी हेतुविशेषो बीजवद्बीजम् । यथा रत्नावल्या वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगंधरायण-
व्यापारो विष्कम्भके न्यस्तः—यौगंधरायणः—क. सदेहः । ('द्वीपादन्य-
स्ता' इति पठति ।) इत्यादिना 'प्रारम्भेऽस्मिन्स्तान्निनो वृद्धिहेतौ' इत्यन्तेन ।

यथा च वेणीसंहारे शीपदीकेशचंयमनहेतुर्भासोवोपचितयुधिष्ठिरोत्माहो
बीजमिति । तच्च महाकाव्यावान्तरकार्यहेतुमेवादनेकप्रकारमिति ॥

अवान्तरबीजस्य संशान्तरमाह—

जयान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १७ ॥

यथा रत्नावल्यानवान्तरप्रयोजनान्नपूजापरिमर्ता कथार्यविच्छेदे सत्य-
नन्तरकार्यहेतु—'उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते' । सागरिका—(अन्ता ।) केहं
एमो सो उदयनगरिन्दो जस्य अहं तादेण दिग्गा ।' इत्यादि । विन्दुर्वले तल-
विन्दुवत्प्रसारितान् ॥

इदानीं पताकाय प्रसङ्गाद्भुक्तमोक्षं कथार्यमुपसंहरन्नाह—

बीजविन्दुपताकास्यप्रकरणकार्यलक्षणः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता पताः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ॥

अन्यदवस्थापयन्नाह—

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भेयत्वात्प्राप्त्याशानियतातिफलार्थमाः ॥ १९ ॥

ययोर्द्वयं लक्षणमाह—

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं अपादयानीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते । यथा रत्नावल्याम्—
'प्रारम्भेऽस्मिन्स्तान्निनो वृद्धिहेतौ देवे चेत्यं दत्तहस्तावदम्बे ।' इत्यादिना सवि-
बायततिलदेवत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगंधरायणमुत्थेन दर्शितः ॥

अथ प्रयत्नः—

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ २० ॥

तस्य फलप्राप्तौपुण्ययोजनादिरूपधेयविशेषः प्रयत्नः । यथा रत्नावल्या-
माटेर्यामिडेखनादिवत्सराजसनागमोराय—'तैश्चावि गन्धि अग्नौ दंमसु-

१. 'कथनेन म उदयननरेन्द्रो यस्याह तादेन दत्ता ।' इति च्छाया. २. 'तथापि
नाग्यन्धो दर्शनोराय इति यथाऽप्यार्थस्य यथाऽप्यार्थं करिष्यामि ।' इति च्छाया.

वाजो ति जहातहा आलिहिअ जघासमीहिअ करि सम् ।' इत्यादिना प्रति-
पादितः ॥

प्राप्त्याशामाह—

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिर्संभवः ।

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादिर्धारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्याशा ।
यथा रत्नावल्या तृतीयेऽष्टे वेपथुपरिवर्ताभिसरणादौ समागमोपाये सति वासव-
दत्तालक्षणापायशङ्काया - 'एवं यदि अञ्जलिवादादी विअ आअसिअ अण्णदो
ण णइस्सदि वासवदत्ता ।' इत्यादिना दर्शितत्वादिर्धारितैकान्ता समागम-
प्राप्तिरुक्ता ॥

नियतातिमाह—

अपायाभायतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ॥ २१ ॥

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति । यथा रत्नावल्या-
म्—'विदूषकः—सौगरिका दुक्कर जीविस्सदि ।' इत्युपक्रम्य 'किं' ण उपायं
चिन्हेसि ।' इत्यन्तरम् 'रत्ता—ययस्स, देवीप्रसादस्स सुदत्तस्स नान्यमप्यो-
पाय पदयामि ।' इत्यनन्तराद्वार्धविन्दुनानेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन नि-
वारणान्नियता फलप्राप्तिः सूचिता ॥

फलयोगमाह—

समप्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः ।

यथा रत्नावल्या रत्नावलीलाभचक्रवर्तितावाप्तिरिति ॥

सधिलक्षणमाह—

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चायस्यासमन्विताः ॥ २२ ॥

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ।

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्योगाद्यथासंख्येनैव
वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च संधयो जायन्ते ॥

सधिसामान्यलक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ॥ २३ ॥

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ॥

के पुनस्ते सधयः—

मुखप्रतिमुखे गर्भः साधमशौपसंहतिः ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरसेसंभवा ॥ २४ ॥

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।

-
१. 'एव यथास्वात्वात्तानीवागम्यान्वयो न नेष्यति वासवदत्ता ।' इति च्छाया.
२. 'सौगरिका दुक्कर जीविस्सदि ।' इति च्छाया. ३. 'किं नोपायं चिन्तयसि ।'
इति च्छाया. ४. 'संधयः' इति पाठः.

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुत्तममिति व्याख्ये-
यम् । तेनानिवर्गफले प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । अस्य च
बीजारम्भार्थयुक्तानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति ॥

तान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ २५ ॥

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २६ ॥

एतेषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि मुख्यार्थं लक्षणं क्रियते—

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्याम्—‘(नेपथ्ये ।)

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय क्षटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुत्पीभूतः ॥’

इत्यादिना यौगंधरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्या-
पार बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपक्षेपः ॥

परिकरमाह—

तद्वाहुल्यं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव—‘अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितु
समुद्रे प्रवहणभद्रमप्रोत्थितायाः फलकास्तादनम् ।’ इत्यादिना ‘सर्वथा स्पृशन्ति
स्वामिनमभ्युदया ।’ इत्यन्तेन बीजोत्पत्तेरेव बहुकरणात्परिकरः ॥

परिन्यासमाह—

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो

यथा तत्रैव—

‘प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतोर्दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्प्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि ह्येच्छाकारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥’

इत्यनेन यौगंधरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति परिन्यासः ॥

विलोभनमाह—

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ २७ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।

सप्रत्येप सरोरुहधुनिमुप पादांस्तवासेषितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दद्यामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥’

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहे-
त्वनुरागबीजानुगुण्येनेव विलोभनाद्विलोभनमिति ॥

यथा च वेणीसद्वारे—

‘मन्यायन्तार्णवाम्भुः श्रुतकुहरवल्गुमन्दरध्वानधीरः’

कोणापातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसपटवण्डः ।

कृष्णाक्रोधामदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

वेनास्मत्सिंहनादप्रतिरासितवज्रो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

इत्यादिना ‘यशोदुन्दुभिः’ इत्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद्विलोभनमिति ॥

अथ युक्तिः—

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—‘मयापि चैना देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपन्ता युक्तम-
वानुष्ठितम् । कथितं च मया यथा चाभ्रव्यः कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसु-
भूतिना सह कथञ्चमपि समुद्रादुत्तीर्य कोशलोन्मिलितये गतस्य ह्यण्वतो घ-
टितः ।’ इत्यनेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्शनादि-
प्रयोजनावधारणाद्वाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययो स्तनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वे-
नावधारणाद्युक्तिरिति ॥

अथ प्राप्तिः—

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा वेणीसद्वारे—‘चेटी—भेंटिणि, परिकुविदो विअ कुमारो लक्खीय-
दि ।’ इत्युपक्रमे ‘भीमः—

मभ्रामि करैवशत समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरत्नः ।

संचूर्णीयामि गदया न सुयोधनोरुः सर्पिः करोतु भवता नृपति पणेन ॥

द्रौपदी—(श्रुत्वा सहस्रं १) कैथ, अस्सुदपुण्वं सु एदं वअणम् । ता पुणो
पुणो भण ।’ इत्यनेन भीमक्रोधवीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या द्रौपद्या प्राप्तिरिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(श्रुत्वा सहस्रं परिवृत्तः सत्सृष्टः पश्य-
न्ती १) कैथ अअ सो राआ उदयणो जस्स अह तादेण दिण्णा । ता परप्पेसण-
दुसिदं मे जीविद एदस्स दसणेण बहुमद सजादम् ।’ इति सागरिकाया सु-
खागमात्प्राप्तिरिति ॥

अथ समाधानम्—

वीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्याम्—यासवदत्ता—तेणं हि उअणेहि मे उवअरणाइं ।

१. ‘भक्तिं, परिकुपितं इव कुमारो लक्ष्यते ।’ इति ऋषाया, २. ‘नाथ’
अश्रुतपूर्वं स्वत्वेतद्वचनम् । तत्पुनः पुनर्भणः ।’ इति ऋषाया, ३. ‘कथमव स
राजोदधनो यस्याह तातेन दत्ता । तत्परिप्रेषणदूषितं मे जीवितमेतस्य दर्शनेन
बहुमतः सजातम् ।’ इति ऋषाया, ४. ‘तेन श्रुतमयं म उपकरणानि ।’ इति ऋषाया.

सागरिका—भेदिनि, एदं सर्वं सज्जम् । वासवदत्ता—(निरूप्यात्मगतम् ।) अहो प्रमादो परिणमस्त । जस्त एव दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्त जेव कहं दिट्ठिगोअरं आअदा । भोदु । एवं दाव । (प्रकाशन् ।) हञ्जे सागरिए, कीस तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूसवे सारिए मोत्तूण इहा-गदा । ता तहिं जेव गच्छ ।' इत्युपक्रमे 'सागरिका—(स्वगतम् ।) 'सा-रिआ दाव मए सुसंगदाए हत्ये समप्पिदा । पेक्खिदु च मे कुतूहलम् । ता अलक्खिआ पेक्खिस्सम् ।' इत्यनेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात्सारिकायाः सुसंगतार्पणेनालक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बाजस्योपादानात्समाधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—भवतु । पाञ्चालराजतनये, श्रूयतामचिरे-णैव कालेन

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्तानावनद्धधनशोभितशोणपागिरुतंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः ॥'
इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम् ॥
अथ विधानम्—

विधानं सुखदुःखरुत् ॥ २८ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के—'माधवः—
यान्त्वा सुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृत्तसतपत्रनिभं वहन्त्वा ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्ष ॥
यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावमानन्दमन्दमनृतलवनादिवाभूत् ।
तत्सनिधौ तदधुना हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥'
इत्यनेन मालत्यवलोकनस्यानुरागस्य समागमहेतोर्बाजानुगुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद्विधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'द्रौपदी—'गोध, पुणोवि तुम्मेहिं अहं आअच्छिअ समासात्तिदव्वा । भीमः—ननु पाञ्चालराजतनये, किमयाप्यलीकाश्वासनया ।

भूय. परिभवह्णान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।
अनि शेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥'
इति सप्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानमिति ॥

१. 'भक्ति, एतत्सर्वं सज्जम् ।' इति च्छाया. २. 'अहो प्रमाद. परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरमागता । भवतु । एव तावत् । चेदि सागरिके, कथं त्वमप्यपराधीने परिजने मदनीलमेव सारिका मुक्त्वेहागता । तस्मात्तस्यैव गच्छ ।' इति च्छाया. ३. 'सारिका तावन्मया सुसंगताया हस्ते समर्पिता । प्रेषितुं च मे कुतूहलम् । तदलक्षिता प्रेषिष्ये ।' इति च्छाया. ४. 'माध, पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या ।' इति च्छाया.

अथ परिभावना—

परिभावोऽद्भुतावेशः

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(इहा सविमयम् ।) कैथ पथस्तो जेव अणद्धो पूअ पडिच्छेदिता । अहपि इध दिद जेव णं पूअस्सम् ।’ इत्यनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतयापहवादनङ्गस्य च प्रलक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना ।

यथा च वेणीसंहारे—‘द्रौपदी—किं दाणं एसो पल्लजलधरत्थमिदमसत्थे खणे खणे समरदुन्दुभी ताडीथदि ।’ इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिष्वनेविंसायरसावेशाद्रौपयाः परिभावना ॥

अथोद्भेद —

उद्भेदो गूढमेदनम् ।

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वृताल्लिखवचसा ‘अस्तापास्त—’ इत्यादिना ‘उदयनस्य—’ इत्यन्तेन धीजानुगुण्येनोद्भेदनादुद्भेदः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘आर्ये, किमिदानीमप्यवसति शुभः ।’ इत्युपक्रमे ‘(नेपथ्ये ।)

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्मर्तुमपीहितं समवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद्युत्तारणिसभृतं नृपमुताकेशाम्बराकर्पणं

क्रोधज्योतिरिदं महत्कुचवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः—(महर्षेण ।) जृम्भतां जृम्भतां सप्रलप्रतिहतमार्यस्य क्रोधज्योतिः ।’ इत्यनेन छत्रस्य द्रौपदीकेसस्यमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ॥

अथ करणम्—

करणं प्रवृत्तारम्भो

यथा रत्नावल्याम्—‘णमो दे कुसुमाउह, ता अमोहदंसणी मे भविस्ससिति । दिट्ठं जं पेक्खिदब्बम् । ता जाव ण को वि मं पेक्खइ तां गमिस्सम् ।’ इत्यनेनानन्तराद्भूप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्करणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘तत्पाञ्चालि, गच्छामो वयमिदानीं कुटकुलक्षयाय’ इति । सहदेवः—‘आर्ये, गच्छाम इदानीं शुभजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।’ इत्यनेनानन्तराद्भूप्रस्तूयमानसप्रामारम्भणात्करणमिति । सर्वत्र चेहो-हेयप्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याविवक्षितत्वादिति ॥

१. ‘कथं प्रलक्ष एवानङ्गं पूजां प्रतिच्छेदिता । अहमपीहभित्तैर्देन पूजयिष्यामि ।’ इति च्छाया. २. ‘किमिदानीमेष प्रलज्जलधरस्तन्नितामलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।’ इति च्छाया. ३. ‘नमस्ते कुसुमायुध, तदमोषदर्शनो मे भविष्यतीति । इह यत्नेनित्यम् । तद्यावत्त कोऽपि मां प्रेक्षते तद्रमिष्यामि ।’ इति च्छाया.

अथ भेदः—

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २९ ॥

यथा वेणीसंहारे—‘नाथ, मा वसु जगत्सेनीपरिमबुदीविदकोवा अपवे-
क्खिदसरीरा परिक्खिस्सध । जदो अप्पमतत्तत्तरणीयाइं सुणीयन्ति रिउवल्लाइं ।

भीमः—अयि सुक्षत्रिये,

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरधिरवसासान्द्रनस्तिष्कपङ्के

मप्राना स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृलत्कवन्धे

सप्रमैकाणंवान्त पयसि निचरिं पण्डिता. पाण्डुपुत्रा ॥’

इत्यनेन विपण्याया द्रौपद्याः क्रोधोत्साहवीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहनाद्भेद इति ॥

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भचोतकानि साक्षात्पारम्पर्येण वा विधे-
यानि । एतेषामुपपक्षेपरिक्लृप्तपरिण्यासमुक्तयुद्धेदसमाधानानामवश्यंभावेति ॥

अथ साङ्गं प्रतिमुखसंधिमाह—

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्धेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ ३० ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिदलक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्धेद प्रकाशनं तत्प्रतिमुखम् ।
यथा रत्नावल्या द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरेकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथ-
माङ्गोपलितस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां शायनानतया किञ्चिदलक्ष्यस्य वासवदत्तया
च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य दृश्यादय्यरूपतयोद्धेद प्रतिमुख-
संधिरिति ।

वेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किञ्चिदलक्ष्यस्य कर्णाद्यवधाचाल-
स्यस्य क्रोधबीजस्योद्धेदः ।

‘सहृद्वल्लगणं सवान्धवं सहस्रिणं समुतं सहानुजम् ।

स्वरलेन निहन्ति समुगे न चिरात्पाण्डुमुतः, सुयोधनम् ॥’

इत्यादिभिः ।

‘दुःशासनस्य हृदयक्षतवाम्बुपाने दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।

तेजस्विना समरमूर्धनि पाण्डवानां ह्येया जयश्रवणधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥’

इत्येवमादिनिधोद्धेदः प्रतिमुखसंधिरिति ॥

अस्य च पूर्वाङ्गोपलितविन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशाङ्गानि म-
थन्ति । तान्माह—

१. ‘नाथ, मा वसु यादसेनीपरिमबुदीविदकोवा अनवेत्तिगरीराः परिक्खि-
‘यध । यत्तोम्मत्तत्तरणीयानि रूपन्ते रिपुवण्णि ।’ इति उक्ताया. २. ‘लक्ष्यालक्ष्य
इवोद्धेदः’ इति पाठः.

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रंगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥ ३१ ॥

यज्ञं पुष्पमुपन्यासो यर्णसंहार इत्यपि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

रैत्युधेहा विलासः स्याद्

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—हिअअ, पसीद पसीद । कि इमिणा आआसमेत्तकलेण दुल्लहजणप्पत्थणाणुबन्धेण ।’ इत्युपक्रमे ‘तद्वापि धालेखगदं त जण बहुअ जथासमीहिदं करिस्सम् । तद्वापि तस्स पत्थि अण्णो दसणोवा-उत्ति ।’ इत्येतैर्वत्सराजसमागमरतिं चित्रादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाधेष्टा-प्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ॥

अथ परिसर्प —

दृष्टनष्टानुसर्पणम् ॥ ३२ ॥

परिसर्पे

यथा वेणीसंहारे—‘कञ्चुकी—योऽयमुपतेषु बलवत्सु, अधवा किं बल-वासु, वामुदेवसहायेष्वरिष्वप्याप्यन्त पुरमुत्तमनुभवति । इदमपरमयथातथं स्वामिन ।

आशस्त्रप्रहणादकुण्ठपरशोत्तस्यापि लेता मुने-

स्तापायास्य न पाण्डुसुनुभिरयं भीष्म शरैः शायित ।

प्रीदानेकधनुर्धरारिविजयधान्तस्य चैकानिनो

बालस्यायमरातिद्वन्द्वधनुष प्रीतोऽभिमन्योर्वंधात् ॥’

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याभिमन्युवधोप्रष्टस्य बलवता पाण्डवानां वामुदेवस-हायानां सद्गामलक्षणविन्दुवीजप्रयद्धान्वयेन कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परि-सर्प इति ।

यथा च रत्नावल्या सागरिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य ‘कासां कासौ’ इत्यादिना वत्सराजेनानुसरणात्परिसर्प इति ॥

अथ विधूतम्—

विधूतं स्यादरतिस्र

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—सैहि, अहिअ मे सत्तावो वाधेदि । (सुमद्रवा दीधिकातो नस्तिनीदलानि कृष्णात्क्राधानीयासा अङ्गे ददाति ।) साग-

१. ‘प्रंगमणम्’ इति पाठः. २. ‘रैत्युधेहा’ इति पाठः. ३. ‘ददय, प्रसीद प्र-सीद । निमजेनायासमात्रफलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन ।’ इति च्छाया. ४. ‘तथा-प्यालेखगनं त जन कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्यन्यो दर्शनो-पाय इति ।’ इति च्छाया. ५. ‘तखि, अधिक मे संतापो वाधने ।’ इति च्छाया.

रिका—(तानि शिष्यन्ती ।) संहि, अवणेहि एदाइं । किं अआरणे अत्ताणं आयासेसि । णं भणामि ।

दुल्लहज्जणापुराओ लज्जा गरइं परवणो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरं एक्कम् ॥'

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद्विधूतम् ।

मथा च वेणीसंहारे भानुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टद्वया पाण्ड-
वविजयद्वया वा रतेर्विधूननमिति ॥

अथ शनः—

तच्छमः शमः ।

तस्या अस्तेरुपशमः शम । यथा रत्नावल्याम्—'राजा—वयस्य, अनया लिखितोऽहमिति यत्सलमात्मन्यपि मे बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि ।' इति क्रमे 'सागरिका—(आत्मगतम् ।) हिअ, समस्सस । मनोरहो पि दे एत्तिअ भूमि ण गदो ।' इति किंनिदरत्युपशमाच्छम इति ॥

अथ नमः—

परिहासवचो नमं

यथा रत्नावल्याम्—'सुसङ्गता—संहि, जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो विट्ठहि । सागरिका—(सावयम् ।) मुंसङ्गदे, कस्स कए अहं आअ-
दा । सुसङ्गता—अहं अप्पसङ्गिदे, णं चित्तफलअस्स । ता गेह एदम् ।' इत्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नमं ।

यथा च वेणीसंहारे—'(दुर्योधनश्चेदीहस्तादर्थपात्रमादाय देव्याः सनपंथति । पुनः) भानुमती—(अर्धं दत्ता ।) हँला, उपणेहि मे कुसुमाइं जाव अवराणं पि देवाणं सवरिअ णिवत्तेमि । (इत्थी प्रमारयति । दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति । भानुमत्यास्त्ररूपशेजावकम्पाया हस्तास्तुत्राणि पतन्ति ।)' इत्यनेन नमंणा दुःख-
प्रदर्शनोपशमार्थं देवतापूजावित्रकारिणा बीजोद्घाटनात्परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति ॥

अथ नमस्तुतिः—

धृतिस्तज्जा धुतिर्मता ॥ ३३ ॥

१. 'सति, अपनदैतानि । किमकारण आत्मानमायासयति । ननु भणामि ।

दुर्लभवनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

पिअसहि विपनं प्रेन मरणं सरणं केवलमेकम् ॥' इति च्छाया.

२. 'इदय, समाश्रयिनि । मनोरहोऽपि त एतावतीं भूमिं न गतः ।' इति च्छाया.

३. 'सति, यस्य कृते स्वमागता मोक्ष्य पुरस्तिष्ठति ।' इति च्छाया. ४. 'सुसङ्गते,

कस्य कृतेऽहमागता ।' इति च्छाया. ५. अणि आत्मशक्ति, ननु चित्तफलकम् ।

तद्गुणैव ।' इति च्छाया. ६. 'हँला, उपनय मे कुसुमानि यावदपरेषानपि देवानां

सपदां निवर्तयामि ।' इति च्छाया.

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—संहि अदिगिदुरा दानि सि तुमम् । जा एवं पि भट्टिणा हृषावलम्बिदा कोवं ण मुघसि । सागरिका—(सम्भ्रमद्वयी-पदिहस्य १) मुसङ्गदे, दानि पि ण विरमसि ।’ इत्यनेनानुप्राग्वीजोद्धाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा धृतिरिति दर्शितमिति ॥

अथ प्रगमनम्—

उत्तरा वाक्प्रगमनं

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—‘भो बयस्स, दिहिआ वट्ठसे । राजा—(सकौतुकम् १) बयस्स, किमेतत् । विदूषकः—‘भो, एदं वट्ठ त जं मए भणिदु तुमं एव्व आलिहिदो । को अण्णो कुमुमाउहव्ववदेसेण णिण्हवीअदि ।’ इत्यादिना

‘परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्किं शोषमायाति मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य तत्रावकाशो भवत किमु स्यात् ॥’

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुप्राग्वीजोद्धाटनात्प्रगमनमिति ॥

अथ निरोध —

हितरोधो निरोधनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—‘धिद् मूर्ख,

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताङ्गशिता भवता ॥’

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधात्निरोधनमिति ॥

अथ पर्युपासनम्—

पर्युपास्तिरनुनयः

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—

प्रसीदेति म्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगम ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ह्यास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वक्तु क्षममिति न वेधि प्रियतमे ॥’

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात्पिताया वासवदत्ताया अनुनयन नायकयोरनुप्राग्वीजोद्धाटनान्वयेन पर्युपासनमिति ॥

१. मडि, अनिनिहुरेदानीमसि त्वम् । यैवमपि भक्तौ हस्तावलम्बिना कोप न मुञ्चसि ।’ इति च्छाया. २. ‘मुसङ्गते, इदानीमपि न विरमसि ।’ इति च्छाया. ३. ‘प्रगमनम्’ इति पाठ. ४. ‘भो बयस्स, दिहया वट्ठसे ।’ इति च्छाया. ५. ‘भो, इतत्तज्जु तच्चमया भणिन त्वनेवाल्लिखितम् । कोऽन्यः कुमुमायुषव्यप-देसेन निहूयते ।’ इति च्छाया.

अथ पुष्पम्—

पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥ ३४ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘(राजा सागरिका हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति ।) वि-
दूषकः—भो, एसा अपुष्पा सिरी तुए समासादिदा । राजा—वयस्य,
सलम् ।

श्रीरेया पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पङ्कजः ।

कुतोऽन्यथा ह्यवत्येष खेदच्छन्नामृतद्रवम् ॥’

इत्यनेन नायकयो साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्घाटनात्पुष्पम् ॥

अथोपन्यासः—

उपन्यासस्तु सोपायं

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—भैरवा, अलं सङ्गाए । मए वि भट्टिणो
पसाएण कीलिदं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । अदो वि मे गरुओ पसाओ,
अ कीस तए अह एत्थ आलिहिअ त्ति कुबिआ मे पिअसही साअरिआ । ता
पसादीअहु ।’ इत्यनेन सुसङ्गतावचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया
च त्वमिति सूचयता प्रसादोपन्यासेन वीजोद्भेदादुपन्यास इति ॥

अथ वज्रम्—

वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘वासवदत्ता—(फलक निर्दिश्य ।) अँच्चउत्त, ए-
सावि जा तुह समीवे, एदं कि वसन्तअस्स विष्णाणम् । पुन- ‘पुन- ‘अँच्चउत्त,
ममावि एदं चित्तकम्म पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुप्पण्णा ।’ इत्यनेन वासव-
दत्तया वत्सराजस्य सागरिकानुरागोद्भेदनात्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ॥

अथ वर्णसंहार —

चातुर्येण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥ ३५ ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

‘परिपदियमृषीणामेव वृद्धो युधानित्सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्ध ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्बुहो याचकास्ते ॥’

इत्यनेन ऋषिशत्रियामात्यादीनां सगतानां वर्णानां वचसा रामविजयाशंखिन-
परशुरामदुर्नयस्याद्रोहयाच्चाद्वारेणोद्भेदनाद्वर्णसंहार इति ॥

१. ‘भो., एसापूर्वा श्रीस्त्वया समासादिता ।’ इति च्छाया.
२. ‘प्रसादन-
पुन्याम’ इति पाठः.
३. ‘भते., अल शङ्कया । मवारि मते- प्रमादेन कीडित-
मेव । तत्किं कर्णाभरणेन । अमावसि मे गुरु. प्रमादः, यत्कथं त्वयाहमत्रा-
लिखितेनि कुपिता मे प्रियमखी सागरिका । तत्प्रसापतान् ।’ इति च्छाया.
४. ‘आर्यपुत्र, एसापि या तव समीपे, एतत्किं वसन्तकस्य विज्ञानम् ।’ इति च्छाया.
५. ‘आर्यपुत्र, ममाप्येनश्चित्रकर्म परयन्त्याः शीर्षवेदना समुत्पन्ना ।’ इति च्छाया.
६. ‘चातुर्वर्ण्यो’ इति पाठः.

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसंयुक्तसिन्धुलक्षणावान्तरबीज-
महाबीजप्रदत्राणुमतानि विधेयानि । एतेषां च मध्ये परिसर्पप्रशमनवक्रोपन्यास-
पुष्पाङ्ग प्राधान्यम् । इतरेषां यथामुभवं प्रयोग इति ॥

अथ गर्भसंधिमाह—

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेष्टनं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥ ३६ ॥

प्रतिमुखसंयुक्तस्य लक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविष्टोपोद्भेदपूर्वकः
सान्तरास्यो लाभः पुनर्विच्छेद पुनः प्राप्ति पुनर्विच्छेदः पुनश्च तत्संबन्धेष्टनं
बारवार सोऽनिर्धारितैकान्तफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंधिरिति । तत्र चांतर्ग-
त्त्वेन प्राप्ताया पताकाया अनियमं दर्शयति—‘पताका स्यान्न वा’ इत्यनेन ।
प्राप्तिसंभवस्तु सादेवेति दर्शयति—‘स्यात्’ इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽष्टे
वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन तद्वैपरीप्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च
विदूषकवचना सागरिकाप्राप्त्याद्या प्रथमं पुनर्वासवदत्तया विच्छेद पुनः प्राप्ति-
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेष्टनं ‘नास्ति देवीप्रसादनं मुक्तान्य
उपायः’ इत्यनेन दर्शितमिति ॥

स च द्वादशाङ्गो भवति । तान्युद्दिशति—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संप्रहृद्भ्यानुमानं च तोटकाधिचले तथा ॥ ३७ ॥

उद्वेगसंभ्रमापेक्षा लक्षणं च प्रणीयते ।

तयोद्देश लक्षणमाह—

अभूताहरणं छत्र

यथा रत्नावल्याम्—‘साधु रे अमन्व वसन्तञ्ज, साधु । अदिसदो तुए
अमचो जोगन्धराजणो इमाए सविमिगइचिन्ताए ।’ इत्यादिना प्रवेशकेन
गृहीतवान्वदत्तावेभायाः सागरिकाया वत्सराजाभिसरणं छत्र विदूषकमुपहृता-
हृतकायनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ॥

अथ मार्गः—

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—‘शिरिआ वट्टुनि समीहिदम्भसिआए
कवसिदीए । राजा—वयस, कुशलं प्रियाया । विदूषकः—अधरेण सज
जेव्व पेक्किअ जानिहिंति । राजा—दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः—

१. ‘साधु रे अमान्य वसन्तञ्ज, साधु । अदिसमिन्स्ववामान्यो योगधरावणे-
अयसंभिन्निप्रहचिन्तया ।’ इति व्याख्या. २. ‘दिष्टया वधंसे सर्वादिशाम्पयिकया
कार्यसिद्ध्या ।’ इति व्याख्या. ३. ‘अधरेण सयनेन प्रेम्ण शासति ।’ इति व्याख्या.

(सगर्वम् ।) 'कीस ण भविस्सदि, जस्स दे उवहन्तिद्विहप्फदिबुदिविहवो अह
अमच्चो । राजा—तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि । त्रिदूषकः—(कर्णे कथ-
यति ।) ऐव्वम् ।' इत्यनेन यथा विदूषकेण सागरिकासनागमः सूचितः, तथैव
निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति तत्त्वार्थकथनान्मार्ग इति ॥

अथ रूपम्—

रूपं वितर्कवद्वाक्यं

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अहो, किमपि कामिजनस्य स्वगृहिणीममा-
गमपरिभाविनोऽग्निनर्व जर्न प्रति पक्षपातः । तथाहि ।

प्रणयविशदां दष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्कित्वा

घटयति धनं कण्ठाश्लेषे रसाग्र पयोधरे ।

वदति बहुशो गच्छानीति प्रयत्नरूपाप्यहो

रमयतिवरा संकेतस्या तथापि हि कामिनी ॥'

कथं विरयति वसन्तकः । किं नु खलु विदितः सादयं वृत्तान्तो देव्या ।'

इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याद्यानुगुण्येनैव देवीशङ्कायाश्च वितर्कद्रूपमिति ॥

अयोदाहरणम्—

सौत्कर्षं स्यादुदाहृतिः ।

यथा रत्नावल्याम्—'विदूषकः—(सद्वचनम् ।) 'ही ही भोः, कौशम्बी-
रञ्जलाहेणावि ण तादिसो वअस्सस्स परितोवो आसि, यादिसो मम सभा-
सादो पिअवअणं मुपिअ भविस्सदि त्ति तवेस्मि ।' इत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवा-
तापि कौशम्बीराज्यलामादतिरिच्यत इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ॥

अथ क्रमः—

क्रमः संचिन्त्यमानातिद्

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—उपनतप्रियासमागमोन्मत्तवत्सापि मे किमि-
दमलभंनुत्तान्यति चेत् । अथवा ।

तीव्रः स्मरस्तपो न तपार्शं बाधते यथामत्रे ।

तपति प्रावृषि भुतरामन्वर्णजलागमो दिवसः ॥

विदूषकः—(आकर्ष्य ।) भौदि सागरिए, एसो पिअवअस्सो तुमं वेव उदि-
त्रिअ उह्मिअणिअरं मन्तेदि । ता निवेदेस्मि से तुहागमनम् ।' इत्यनेन वत्सरा-
जस्य सागरिकस्यमागममभिरुचय एव आनन्दसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ॥

१. 'कथं न भविष्यति, यन्म त उवहन्तिद्विहप्फदिबुदिविहवो अहमनायः ।' इति
च्छाया. २. 'द्वचनम्' इति च्छाया. ३. 'ही ही भोः, कौशम्बीराज्यलामेनापि
न तादिसो वदमन्त्य परितोव आसीत्, यादिसो मम सभायाप्रियवचनं श्रुत्वा
भविष्यतीति तर्कयति ।' इति च्छाया. ४. 'नवति सागरिके, एव प्रियवचन्यस्त्वामे-
कोदिसो कण्ठाश्लेषं मयपति । दष्टिरेवमिति तस्मै दवागमनम् ।' इति च्छाया.

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन—

भावज्ञानमथापरे ॥ ३९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—(उपसृत्य ।) प्रिये सागरिके,
शीताशुमुखासुखे तव दृशी पद्मानुकारी करी
रम्भागभेनिभ तवोद्युगलं बाहू मृणालोपमा ।
इत्याद्यादकरायिलात्ति रभसानिःशङ्खमालिक्य मा-
मज्ञानि लमनज्ञतापविधुराभ्येतेहि निर्वापय ॥’

इत्यादिना ‘इह तदप्यस्त्येव विम्बाधरे ॥’ इत्यन्तेन वासवदत्ताया वत्सरान-
भावस्य ज्ञातत्वात्क्रमान्तरमिति ॥

अथ संग्रह—

संग्रहः सामदानोक्तिरू

यथा रत्नावल्याम्—‘साधु वयस्य, साधु । इदं ते पारितोषिकं कटकं ददा-
मि ।’ इत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमकारिणः संग्रहा-
स्तग्रह इति ॥

अथानुमानम्—

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—विहू मूर्ख, ललकृत एवायमापतितोऽस्मान्-
मनर्थ । कुत ।

समाख्या प्रीतिः प्रणयबहुमानात्प्रतिदिन

व्यलीक वीक्ष्येद कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुखलक्ष्य स्फुटमसहना जीवितमसी

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविपश्यं हि भवति ॥

विदूषकः—‘भो वयस्य, वासवदत्ता किं करिस्वदि त्ति न जानामि । साग-
रिका उण दुकरं जीविस्मदि त्ति तत्रेमि ।’ इत्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्थलनेन सागरिका-
नुरागजन्येन वासवदत्ताया भ्रमणाभ्यूहनमनुमानमिति ॥

अथाधिवलम्—

अधिवलमभिसंधिः

यथा रत्नावल्याम्—‘काञ्चनमाला—भेटिणि, इअ सा चित्तसालिआ ।
ता वसन्तअस्म सण्ण करेमि । (छोटिकां दशति ।)’ इत्यादिना वासवदत्ताना-
श्चनमालाभ्यां सागरिकासुसङ्गतावेपाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वादधि-
बलमिति ॥

१. ‘भो वयस्य, वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका पुनर्दुष्कर
शीतिष्यतीति तर्कयामि ।’ इति च्छाया. २. ‘भयि, इय सा विपशालिका । तदमन्त्र-
कस्य संज्ञां करोमि ।’ इति च्छाया.

अथ तोटकम्—

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ४० ॥

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता—(अपत्यम् ।) अञ्जवत्त, वृत्तमिणे सरि-
समिणम् । (पुन. उपेयम् ।) अञ्जवत्त, उग्रेहि । किं अञ्जवि आहिजाईए
सेवादुक्कमणुमवीअदि । कञ्चणमाले, एदेण जेव पासेण वन्धिअ आणेहि एणं
दुडवत्तणम् । एदं पि दुडकण्णअं अगगदो करेहि ।' इत्यनेन वासवदत्तासंरब्ध-
वचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनानियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम् ॥ यथा
च वेणीसंहारे—

‘प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरस्य शेषे निशाम’

इत्यादिना

‘वृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधै ।’

इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्रयाग्नौः संरब्धवचसा सेनानेदकारिणा पाण्डवविजय
प्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति ॥

ग्रन्थान्तरे तु—

तोटकस्यान्यथाभावं ब्रुवतेऽधिवलं बुधाः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—देवि, एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं विहा-
पयामि ॥

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव लाक्षाकृता चरणयोस्तत्र देवि मूर्ध्ना ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे हर्तुं धर्मो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥’

संरब्धवचनं यत्तु तोटकं तदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—प्रिये वासवदत्ते, प्रसीद प्रसीद । वासव-
दत्ता—(अश्रूणि धारयन्ती ।) अञ्जवत्त, मा एवं भण । अण्णसइन्ताइं खु ए
दाइं अक्खराइं ति ।’

यथा च वेणीसंहारे—‘राजा—अये सुन्दरक, कञ्चित्कुशलमत्रराजस्य ।
पुरुषः—कुशलं शरीरमेतत्केन । राजा—किं तस्य किरीटिना हता धौरेया,
क्षत्तः, साराधिः भग्नो वा रथः । पुरुषः—देवे, न भग्नो रहो । भग्नो से
नगोरहो । राजा—(ससन्नमन् ।) कथम् ।’ इत्येवमादिना संरब्धवचसा
तोटकमिति ॥

१. ‘आयंपुत्र, वृत्तमिदं सइसमिदम् । आयंपुत्र, उत्तिष्ठ । किमिच्छामिवाच्याः
मेवादु मन्तुमूयते । काञ्चनमाले, एतेनैव पासेन बद्धानयनं दुष्टाहम् । एतान्नि
दुष्टदन्त्यकानघ्नतः कुरु ।’ इति च्छाया. २. ‘आयंपुत्र, मैव भन । अन्यसकान्तानि
मन्वेत्तान्धुरानीति ।’ इति च्छाया. ३. ‘कुशलं शरीरमात्रकेन ।’ इति च्छाया.
४. ‘देव, न भग्नो रथः । भग्नोऽस्य मनोरथः ।’ इति च्छाया.

अथोद्वेग —

उद्वेगोऽरिक्ता भीतिः

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(आत्मगतम् ।) कंहं अकिदपुण्डेहि अ-
त्तणो इच्छाए मरिडं पि ण पारीअदि ।’ इत्यनेन वासवदत्तात् सागरिकाया
भयमित्युद्वेग । यो हि यस्यापकारी स तस्यारि ।

यथा च वेणीसंहारे—‘सूतः—(श्रुत्वा ममयम् ।) कथमासन्न एवासी क-
रधराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो मारुतिरनुपलब्धसङ्घस्य महाराज. । भवतु ।
इरमपहरामि स्यन्दनम् । कदाचिदयमनार्यो दु शासन इवास्मिन्नप्यनार्यमाच-
रिष्यति ।’ इत्यरिक्ता भीतिरुद्वेग. ॥

अथ सञ्जम —

शङ्काप्राप्तौ च सञ्जमः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—(पश्यन् ।) कै उण एसा । (ससञ्जमन् ।)
कथ देवी वासवदत्ता अत्ताण वावादेदि । राजा—(ससञ्जममुपसर्पन् ।) वात्तो
कासौ ।’ इत्यनेन वासवदत्ताबुद्धिगृहीताया सागरिकाया मरणशङ्कया सञ्जम
इति ।

यथा च वेणीसंहारे—‘(निपथ्ये कलकल ।) अश्वत्थामा—(ससञ्जमन् ।)
मातुल, मातुल, कष्टम् । एष भ्रातु प्रतिशामङ्गभीरु किरीटी सम शरवर्षे-
योधनराधेयावमिद्रवति । सर्वथा पीतं शोणितं दु शासनस्य भीमेन ।’ इति
शङ्का । तथा ‘(प्रसिद्ध सन्नान्त. सप्रचार.) सूतः—प्रायतां प्रायतां कुमार ।’
इति प्राप्त । इत्येताभ्यां प्राप्तशङ्काभ्यां दु शासनद्रोणवधसूचकाभ्यां पाण्डव-
विजयप्राप्त्याशान्वित सञ्जम इति ॥

अपाक्षेप.—

गर्भवीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—वयस्य, देवीप्रसादनं मुक्त्वा नाम्यमत्रोपाय
पश्यामि ।’ पुन क्रमान्तरे ‘सर्वथा देवीप्रसादनं प्रति निष्प्रत्याशीभूता स्म ।’
पुन ‘तत्किमिह स्थितेन देवीमेव गत्वा प्रसादयामि ।’ इत्यनेन देवीप्रसादा-
यत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति गर्भवीजोद्भेदादाक्षेपः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘सुन्दरकः—अहंवा रिमेत्य देव्यं उ आलहामि ।
तस्स वसु एद गिप्पच्छिदविदुरवअणवीअस्स परिभूदपिदामहहिदोवदेम-

१. ‘कथमकृतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न पार्यते ।’ इति च्छाया २. ‘का
पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं भ्यापादयति ।’ इति च्छाया. ३. ‘अथवा
किमत्र देवमुपाह्वयामि । तस्य सत्त्वेतन्निर्भस्मिन्नविदुरवचनवीजस्य परिभूतपितामहदि-
तोपदेशादुरस्य शत्रुनिश्रेण्याह्वनारूढमूलस्य कूटनिषदासिनो पाञ्चालीकेशग्रहणतुमु-
मस्य षष्ठ परिणमति ।’ इति च्छाया.

कुरस्व । सउणिप्पोच्छाहणारूढमूलस्त कूडविससाहिणो पञ्चालीकेमगगहणकुमु-
मस्त फले परिणमेदि ।' इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाक्षिप्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्रात्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयानि । एषां च
मव्येऽभूत्ताहरणमार्गतोऽकाधिवलाक्षेपार्गा प्राधान्यम् । इतरेषा यथासम्भवं
प्रयोग इति साङ्गो गर्भसंविदक्तः ।

अथावमर्शः—

क्रोधेनावन्तुशेषत्र व्यसनाद्वा विलोमनात् ।

गर्भनिर्मित्रयीजायैः सोऽवमर्शोऽङ्गसंग्रहः ॥ ४३ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोभनेन वा
भविष्यन् । अनेनार्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा गर्भसंघ्युद्भिन्नबी-
जायैःसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्केऽग्निविद्रवपर्यन्तो वास-
वदत्ताप्रसक्त्या निरुपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शितः ।

यथा च वैभीसंहारे दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागमपर्यन्त -

‘तौर्षे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविभ्रमोगिनि प्रसन्निते शल्येऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रमसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥’

इत्यत्र ‘स्वल्पावशेषे जये’ इत्यादिनिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादिमहाराथवधाद-
वधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसंधिः ।

तस्माद्वसंग्रहमाह—

तत्रापवादसंफेद्री विद्रवद्रवशकयः ।

द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ॥ ४४ ॥

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ।

मयोद्देशं लक्षणमाह—

दोषप्रत्यापवादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—सा तु तवस्त्रिणी मष्टिणीए उज्जङ्घि
णीअशिति पवारं करिअ ठवांयदे अद्धरते ण जाणोअदि कहिंपि णीदेति ।
विद्रूपकः—(सोदोन्) अदिमिग्धिणं क्खु कदं देवीए ।’ पुनः । ‘भो वअस्स,
मा तु अण्णया समावेहि । सा तु देवीए उज्जङ्घि पेसिदा अदो अण्णिअ त्ति
अदीइदन् ।’ राजा—‘अदो निरुद्धोअमीनेदेव ।’ इत्यनेन वासवदत्तादोषप्र-
त्यापनादपवादः ।

- (८) १. ‘सोऽवमर्श इति सूत्रः’ इति पाठः. २. ‘सा तु तवस्त्रिणी मष्टिन्योज-
निनी नीयत इति प्रकारं कृतोत्पत्तिरेवरात्रे न द्रापये कुत्रापि नीयेति ।’ इति व्याका.
३. ‘अतिनिर्गमं मउ क्वं देव्या ।’ इति व्याका. ४. ‘भो वरस्य, ना खल्वन्यथा
मनावन । सा तु देव्योऽभिन्वां प्रेयिआ अलोऽप्यनिति कथितम् ।’ इति व्याका.

यथा च वेणीसहारे—‘युधिष्ठिरः—पाञ्चालक, कश्चिदासादिता तं ह्यदुरा-
त्मन कौरवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः—न केवलं पदवी । ‘स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशसर्शपातकप्रधानहेतुरपलब्धः ।’ इति दुर्योधनस्य । दोषप्र-
त्यापनादपवाद इति ।

अथ सफेट —

संफेटो रोपभाषणम् ।

यथा वेणीसहारे—‘भो कौरवराज, कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युन । मैवं
विपादं कृथा । पर्याप्ता पाण्डवा समरायाहमसहाय इति ।

पद्मानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दक्षितस्यात्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सव ॥

इत्थं श्रुत्वासूयात्मिका निक्षिप्य कुमारयोर्दंष्ट्रिमुक्तवान्धार्तराष्ट्रः—

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवा मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं क्षमेव प्रियसाहस ॥

इत्युत्थाय च परस्परक्रोधाधिक्येपपक्षवाक्यद्वयप्रस्तावितघोरसप्रामी—’ इत्यनेन
भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोपसभाषणाद्विजयबीजान्वयेन सफेट इति ।

अथ विद्रव —

विद्रवो घघबन्धादिर्

यथा छलितरामे—

‘येनावृत्त्य मुखानि साम पठतामत्यन्तमायासित

बाल्ये येन हताक्षसूत्रबलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।

सुध्माक हृदयं स एष विशिखैरापूरितासस्थलो

मूर्च्छाघोरतम प्रवेशविवशो यद्ध्वा लवो नीयते ॥’

यथा च रत्नावल्याम्—

‘हर्म्याणां हेमशृङ्गप्रियमिव शिखरैरर्चिषामादधान

सान्द्रोद्यानदुमाप्रगल्बनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।

कुर्वन्कीडामहीघ्न सजलजलधरदयामल धूमपातै-

रेष शोपातयोपिबन्धन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽसिम् ॥’

इत्यादि । पुनः । ‘घासचदत्ता—अज्जउत्त, ण कसु अहं अत्तणो कारणादो
भणामि । एसा मए मिग्घिणहिअआए सज्जदा सागरिआ विवज्जदि ।’ इत्यनेन
सागरिकावधबन्धामिभिर्विद्रव इति ।

अथ द्रव —

द्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥ ४५ ॥

१. ‘आर्यपुत्र, न खल्वहमात्मनः कारणाद्गणानि । एषा मया निर्गुणहृदयया
सयता सागरिका विपद्यते ।’ इति च्छाया.

यद्योत्तरचरिते—

‘इहास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दर्यादमनेऽप्यसम्बन्धसमो लोके महान्तो हि ते ।
यानि शीघ्रकुतोमुच्यन्मपि पदान्यासन्धरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसुन्दमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥’

इत्यनेन लवो रामस्य गुणैर्निरस्कारं कृतवानिति श्रवः ।

यथा च वेङ्गीसंहारे—‘युधिष्ठिरः—भगवन् कृष्णायज सुमद्राभ्रातः,
ज्ञातिप्रोतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रूढं सख्यं तदपि गमितं नानुजस्यार्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः
कोऽयं पन्था यदस्ति विगुणो मन्दभाग्ये मयोत्थम् ॥’

इत्यादिना बलभद्रं शुद्धं युधिष्ठिरनिरस्तृतवानिति श्रवः ।

अथ शक्ति —

विरोधशमनं शक्तिम्

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—

सञ्जायैः शपथैः प्रियेण बचसा चित्तानुवृत्त्याविकं
बैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखाणां मुहुः ।
प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा
प्रक्षाल्यैव तयैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥’

इत्यनेन मागरिकाख्यामविरोधवासवदत्तासोभोपशमनाच्छक्तिः ।

यथा चोत्तरचरिते लवः प्राह—

‘विरोधो विधामः प्रसरति रगो निर्मुक्तिरन-
स्तदौदन्यं क्वापि प्रवर्ति विनयः प्रह्वयति माम् ।
सदित्यस्तिन्द्रे किमपि परवानस्ति यदि वा
महार्पणार्थानामिव हि महतां कोऽन्वतिशयः ॥’

अथ क्षुतिः—

तर्जनोद्वेजने क्षुतिः ।

यथा वेङ्गीसंहारे—‘एतच्च वचनमुपभूत्य रामानुजस्य सकलद्विषप्रपरिताप्रा-
तिरिक्तमुद्धान्तमलिलवरगतसकुलं श्रमोद्धूतनक्रमाहमालोक्ष्य सरःसलिलं भैरवं
च गर्विता कुमाररुद्धोदरेणाभिहितम् ।

जन्नेन्दोरमले कुले व्यपदिशम्ययापि धत्ते गदां
मो दुःशासनकोष्णशोन्नितमुपश्रीवं रिपुं मायसे ।
दर्शान्यो मधुकैटभद्विरि हरावन्मुदतं चेष्टन्ते
मन्त्रासाधूपशो विश्राम समरे पद्मेऽधुना लीयसे ॥’

इत्यादिना 'स्यक्तोदित सरभसम्' इत्यनेन दुर्वचनजलाबलोढनाभ्या दुर्योध-
नतर्जनोद्वेजनकारिभ्या पाण्डवविजयानुकूलदुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भीमस्य
सुतिरुक्ता ।

अथ प्रसन्न —

शुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च

यथा रत्नावल्याम्—'देव, यासी सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नामायु-
ष्मती वासवदत्ता दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्ता ।' इत्यनेन
रत्नावल्या लाभानुकूलामिजनप्रकाशिना प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः ।

तथा मृच्छकटिकायाम्—'चाण्डालकः—'एत सागरदत्तस्स सुओ अम्ब-
विणअदत्तस्स णत्ता चालुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाण णीअदि । एदेण किल गणिआ
वसन्तसेणा सुवण्णलोमेण वावादिद ति । चारुदत्तः—

मस्सशतपरिपूत गोत्रमुद्गातित यत्सदसि निविट्ठैल्लमझघोपे पुरस्सात् ।

मम निधनदशाया वर्तमानस्य पापैस्वदसदृशमनुष्यैर्बुध्यते घोपणायाम् ॥'

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

अथ छलनम्—

छलनं चावमाननम् ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी ।' इत्यनेन वास-
वदत्तवैशासपादनाद्वत्सराजस्यावमाननाच्छलनम् ।

यथा च रामाभ्युदये सीताया परित्यागेनावमाननाच्छलनमिति ।

अथ व्यवसाय —

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—'वेन्द्रजालिकः—

किं धरणीए मिअहो आआसे महीहरो जले जलणो ।

मज्झण्हम्मि पओसो दाविम्भउ देहि आणत्तिम् ॥

अहवा किं बहुणा जम्पिण्ण ।

मज्झ पइण्णा एसा भणामि हिअएण जं महीसि दहुम् ।

तं ते दावेमि कुड्ड गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥'

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याभिसम्प्रमोत्यापनेन वत्सराजस्य हृदयस्थसागरिकादर्श-
नानुकूला स्वशक्तिमाविष्कृतवान् ।

१. एष सागरदत्तस्य पुत्र आर्यमिनयदत्तस्य नत्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं वध्य-
स्थानं नीयते । एनेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोमेन व्यापादितेति ।' इति
च्छाया २ 'किं धरण्यां मृगाङ्ग आकाशे महीपते जले ज्वलनः । मध्याह्ने प्रदोषे
दश्यता देसाश्रमि ॥ अथवा किं बहुना जम्पितेन । मम प्रतिज्ञेया भणानि हृदयेन
यदावृत्तिं द्रष्टुम् । तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥' इति च्छाया.

यथा च वेणीसहारे—

‘नूतं तेनाद्य वीरेण प्रतिजामङ्गभीरुणा ।

वध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे क्षमः ॥’

इत्यनेन युधिष्ठिरः स्वदण्डशक्तिमाविष्करोति ।

अथ विरोधनम्—

‘संरन्धानां विरोधनम् ।

यथा वेणीसहारे—‘राजा—रे रे मरुत्तनय, किमेवं बृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म श्लाघते । अपि च ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्षं भूपतीना मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

अस्मिन्वैरानुबन्धे तव किमपकृतं तर्हता ये नरेन्द्रा

बाहोर्वीर्यातिसारद्विणशुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

(मीम- क्रोध नाट्यति ।) अर्जुनः—आर्य, प्रसीद । किमत्र क्रोधेन ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥

भीमः—अरे भरतकुलकलह,

अद्यैव किं न विद्यजेयमहं भवन्तं दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।

विघ्नं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराप्रनिर्भियमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च मूढ,

शोकं क्षीबन्नयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि

भ्रातृवैद्य स्थलविदलने यच्च साक्षीऽहोऽसि ।

आसीदेतत्तव कुटुम्बैः कारणं जीवितस्य

कुब्जे युष्मात्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

राजा—दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो, नाहं भवानिव विकृत्यनाप्र-
गल्भः । किं तु ।

द्रक्ष्यन्ति नचिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वा रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिभवक्षोऽस्थिवैजिकामङ्गभीषणम् ॥’

इत्यादिना सरण्ययोर्भीमदुर्योधनयोः स्वराज्ययुक्तिर्विरोधनमिति ।

अथ प्ररोचना—

सिद्धामन्त्रणतो भाविर्दक्षिणां स्वराज्यदोञ्जता ॥ ५७ ॥

यथा वेणीसहारे—‘पाञ्चालकः—अहं च देवेन चक्रपाणिना’ इत्युप-
क्रम्य ‘कृतं संदेहेन ।

पूर्यन्ता मल्लिनेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते

कृष्णालयन्तचिरोज्जिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुटारभासुरकरे क्षत्रहुमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुत सशयः ॥'

इत्यादिना 'मङ्गलानि कर्तुमाशापयति देवो युधिष्ठिरः ।' इत्यन्तेन द्रौपदीकेश-
सयमनयुधिष्ठिरराज्याभयेकयोर्भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम्—

विकृत्यना विचलनम्

यथा वेणीसहारे—'भीमः—तात, अम्भ,

सकलरिपुजयाशा यत्र यद्धा सुतैस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य प्रणमति पितरौ वा मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

अपि च । तात,

चूर्णिताशेषवीरव्य क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाग्रति ॥'

इत्यनेन विजयधीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद्विचलनमिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—'यौगंधरायणः—

देव्या मद्रचनाद्यथाभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रस्य घटनया दुःखं मया स्थापिता ।

तस्या प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभं प्रभो

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥'

इत्यनेनान्यपरेणापि यौगंधरायणेन 'मया जगत्स्वामित्वानुबन्धी कन्यालाभो
वत्सराजस्य कृतः ।' इति स्वगुणानुकीर्णनाद्विचलनमिति ।

अयादानम्—

आदानं कार्यसंग्रहः ।

यथा वेणीसहारे—'भीमः—ननु भो समन्तपञ्चकसचारिणः,

रक्षो नाहं न भूतं स्फुरधिरजलाश्रयिताक्षः प्रकामं

निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधन क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीरा समरशिखिशिखादग्धशेषा कृतं व-

स्त्रासेनानेन क्षीर्नैर्हृतकरिपुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥'

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य संप्रहीतत्वादादानम् ।

यथा च रत्नावल्याम्—'सागरिका—(दिशोऽवलोक्य ।) दिदिआ सम-

न्तादो पञ्चलिदो भधवं हुधवहो अज्ज करिस्सदि दुक्खावसानम् ।' इत्यनेना-
न्यपरेणापि दुःखावसानकार्यस्य संप्रहादादानम् । यथा च 'जगत्स्वामित्वलाभः
प्रभो.' इति दर्शितमेवम् । इत्येतानि त्रयोदशावमर्शाज्ञानि । तत्रैतेषामपवाद-
शक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानि प्रपानानीति ।

१. 'दिष्ट्या समन्तात्प्रज्वलितो भगवान्द्रुतवहोऽज्ज करिष्यति दुःखावसानम् ।' इति
अथाया.

अथ निर्वहणसधिः—

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ४८ ॥

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा वेणीसंहारे—'कञ्चुकी—(उपसृत्य सहस्रम् ।) महाराज, वर्धते वर्धते । अयं स तु कुमारभीमसेनः सुयोधनक्षतजादणीकृतसकलशरीरो दुर्लक्ष-
व्यक्तिः ।' इत्यादिना द्रौपदीवेशसंयमनादिमुखसंभ्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थतया योजनम् ।

यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्नावलीवसुभूतिवाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखसं-
भ्यादिषु प्रकीर्णानां वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । 'वसुभूतिः—(सागरिका निर्वर्ण्यो-
पचार्यः ।) वाभ्रव्य, सुसदृशीयं राजपुत्र्या ।' इत्यादिना दर्शितमिति निर्वह-
णसधिः ।

अथ तद्वृत्तानि—

संधिविबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ४९ ॥

प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ५० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

संधिविबोधोपगमनं

यथा रत्नावल्याम्—'वसुभूतिः—वाभ्रव्य, सुसदृशीयं राजपुत्र्या । वा-
भ्रव्यः—ममाप्येवमेव प्रतिभाति ।' इत्यनेन नायिकाबीजोपगमात्संधिरिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—भवति यज्ञवेदिसभवे, स्मरति भवती यत्त-
न्मयोक्तम् ।

चक्षुःश्रुतमित्यङ्गदामिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्वानावबद्धधनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचास्त्वव देवि भीमः ॥'

इत्यनेन मुखोपक्षिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमात्संधिरिति ।

अथ विबोधः—

विबोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम्—'वसुभूतिः—(निरूप्यः ।) देव, कुत इयं कन्यका ।
राजा—देवी जानाति । यास्यदत्ता—अन्वदत्त, एसा सागरादो पावि-
अति भनिअ अमञ्जजोगन्धराधणेन मम हृदये निहिता । अदो जैव सागरि-
अति सहावीअदि । राजा—(आत्मनः ।) यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमर्त्ता
ममानिवेश करिष्यति ।' इत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेपणाद्विबोधः ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—सुखतु सुखतु मानार्यः क्षणमेकम् । युधि-

१. 'आयेषुत्र, एसा सागरात्प्राप्तेति भगित्वात्मात्ययौगन्धरायणेन मम हस्ते निहिता ।
अन एव सागरिकेनि शम्पने ।' इति चट्टाया.

ष्टिरः—विमपरमवशिष्टम् । 'भीमः—सुमहदवशिष्टम् । सयमयामि तावद-
नेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पाशात्वा दुःशासनावष्टुष्ट केशहस्तम् ।
युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारम् ।' इत्यनेन
केशसयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विवोध इति ।

अथ ग्रयनम्—

ग्रयनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम्—'यौगंधरायणः—देव, क्षम्यता यदेवस्यानिवेद्य
मयैतत्कृतम् ।' इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपाद्ग्रयनम् ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—राखालि, न खलु मयि जीवति सहर्तव्या
दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना, तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाह सह्रामि ।'
इत्यनेन द्रौपदीवेशसयमनकार्यस्योपक्षेपाद्ग्रयनम् ।

अथ निर्णयः—

ऽनुभूताप्या तु निर्णयः ॥ ५१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—यौगंधरायणः—(कृताञ्जलिः ।) देव, श्रूयताम् ।
इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेयेनोपदिष्टा, योऽस्याः पाणिं प्रहीष्यति स सार्व-
भौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानापि
सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाधित्तत्वेदं परिहरता यदा न दत्ता, तदा लाव-
णिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं वाभ्रव्यः प्रहितः ।' इत्यनेन यौगं-
धरायणः स्वानुभूतमर्थं व्यापितवानिति निर्णयः ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—देव देव अजातशत्रो, काद्यापि दुर्योधन-
हतक । मया हि तस्य दुरात्मनः

भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसूयचन्दनाभं निजाङ्गे

लक्ष्मीरार्ये निपिक्ता चतुरदधिपय सीमया सार्धमुर्व्या ।

मृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्गणार्मी

नामैकं यद्गवीपि क्षितिप तदधुना घातंराष्ट्रस्य शेषम् ॥'

इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान्निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम्—

परिभाषा मिथो जल्पः

यथा रत्नावल्याम्—रत्नावली—(आत्मगतम् ।) कैआवराहा देवीएण
सकुणोमि सुहं दंशिडुम् । वासवदत्ता—(मासम् । पुनर्वाह प्रसार्यं ।) ऐहि
अयि णिदुरे, इदानीं पि वन्धुसिणेहं दंशोहे । ('अपकार्यं') अञ्जलत्त, लज्जामी

१. 'कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् ।' इति च्छाया. २. 'एहि अयि
निधुरे, इदानीमपि वन्धुत्वेह दर्शय । आर्यपुत्र, लज्जे खल्वहमनेन नृशमत्वेन ।
तदुपपन्नपाशा बन्धनम् ।' इति च्छाया

वसु बह्वं इमेना णिसंसत्तणेण । ता लहुं अवणेहि से बन्धनम् । राजा—
यथाह देवी । (बन्धनमपनयति) वासवदत्ता—(वसुभूति निर्दिश्य ।) अत्र,
अमचयोगन्वरायणेण दुस्सणीकदह्मि लेण जाणन्तेण विणाचक्खिदम् ।’ इत्यने-
नान्योन्यवचनात्परिभाषणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भीमः—कृष्ण येनास्मि राज्ञां सदस्मि नृपशुना तेन
दुःशासनेन ।’ इत्यादिना ‘कासो मानुमती योपहसति पाण्डवदारान् ।’ इत्य-
न्तेन भाषणात्परिभाषणम् ।

अथ प्रसाद —

प्रसादः पर्युपासनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘देव, धूम्यताम् ।’ इत्यादि दर्शितम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भीमः—(द्रौपदीमुपस्य ।) देवि पाञ्चालराजत-
नये, दिष्ट्या वर्षसे रिपुकुलक्षयेन ।’ इत्यनेन द्रौपद्या भीमसेनेनाराधितत्वात्प्र-
साद इति ।

अद्यानन्दः—

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—यथाह देवी । (रत्नावलीं गृह्णाति ।)’

यथा च वेणीसंहारे—‘द्रौपदी—नाथ, विमुमरिदह्मि एदं वावारम् ।
पाञ्चस्म प्यसादेण पुणो सिक्खिस्सम् । (केशान्वाप्नोति ।)’ इत्याभ्यां प्रार्थितर-
त्नावलीप्राप्तिकेनासंयमनयोर्वत्सराजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वादानन्दः ।

अथ समयः—

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ५२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘वासवदत्ता—(रत्नावलीनास्मिन् ।) सैमस्सस समय-
स्सस वहिणि ए ।’ इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःखनिर्गमात्समयः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भगवन्, कुतस्सस्व विजयादन्ययस्व भगवान्पुराण-
पुरय- स्वमेव नारायणो नृहृदयान्वाशसे ।

कृतगुरुमहदादिशोभसंभूतभूति शुनिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।
अत्रममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न तां भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥’
इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः—

कृतिलेन्ध्यायंशमनं

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—यो देव्याः प्रसादं न बहु मन्यते । वास-

१. ‘आयं, अनात्मयोगंपरायणेन दुर्वर्तः कृत्वास्मि तेन आनन्दारि नाचक्षितम् ।’
इति च्छाया. २. ‘नाथ, विमृष्टास्त्वैव व्यावारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनः
सिद्धिश्चास्मि ।’ इति च्छाया. ३. ‘समाश्लिष्टे सनाश्लिष्टे भगिनिहे ।’ इति च्छाया.

यदत्ता—अजउत्त, दूरे से मादुडलम् । ता तथा करेसु जघा बन्धुधर्ण न मुमरेदि ।' इत्यन्योन्यवचसा लब्धाया रत्नावल्या राज्ञ मुञ्चिष्ठय उपशमनात्कृ-
तिरिति ।

यथा च धेनीसहारे—'कृष्णः—एते राज्ञ भगवन्तो व्यासवाल्मीकि—'
इत्यादिना 'अभिपेक्षमारब्धवन्तस्तिष्ठन्ति ।' इत्यनेन प्राप्तराज्यस्याभिपेक्षमर्तलः
स्थिरीकरणं कृति ।

अथ भाषणम्—

मानाद्यासिद्धिं भाषणम् ।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अतः परमपि नियमस्ति ।

यातो विक्रमबाहुरात्मसमता प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाभिता कोशला

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्रवृत्तमे यस्य करोमि स्पृहाम् ॥'

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद्भाषणमिति ।

अथ पूर्वभावोपगूहने—

कार्यदृष्टवद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने ॥ ५३ ॥

कार्यदर्शनं पूर्वभाव । यथा रत्नावल्याम्—यौगंधरायणः—एव विशाय
भगिन्या सप्रति करणीये देवी प्रमाणम् । वासवदत्ता—कुडं जैव किं न
भवेति । पट्टिवाएहि से रक्षणमालं ति ।' इत्यनेन 'वत्सराजाय रत्नावली दीय-
ताम् ।' इति कार्यस्य यौगंधरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात्पूर्व-
भाव इति ।

अद्भुतप्राप्तिरुपगूहनम् । यथा धेनीसहारे—'(निपथ्ये ।) महाराजमरानलद-
ग्धरोपायं स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

क्रोधान्धर्मस्य मोक्षक्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रे कृतानि

प्रत्याशां मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तं पुराणि ।

कृष्णायाः केशपाशं कुपितयमसक्तो धूमकेतुः कुरुणा

दिष्ट्वा यद्धं प्रजानां विरमन्तु निधनं स्वस्ति राजन्यकेभ्यः ॥

युधिष्ठिरः—देवि, एष ते मूर्धजाना सहारोऽभिनन्दितो नमस्तत्त्वारिणा
सिद्धजनेन ।' इत्येतेनाद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनमिति । लब्धार्थशमनात्कृतिरपि
भवति ।

अथ काव्यसंहारः—

चरासिः काव्यसंहारः

१. 'आवैपुत्र, दूरेऽभ्या मादुडलम् । तत्तथा कुर्य्य यथा बन्धुजन न स्मरति ।' इति
च्छाया. २. 'एतमेव किं न भवेति । प्रतिपादयामि रत्नमालामिति ।' इति च्छाया.

यथा—‘किं ते भूय प्रियमुपकरोमि ।’ इत्यनेन काव्यार्थसंहरणात्काव्यसं-
हार इति ।

अथ प्रशस्तिः—

प्रशस्तिः शुभशंसनम् ।

यथा वेणीसंहारे—‘प्रीततरश्चेद्भवान्, तदिदमेवमस्तु ।

अवृषणमति कामं जीव्याजनं पुरुषायुषं

भवतु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विद्वद्भुगुणेषु विशेषवि-

त्सततमुकृती भूयाद्भूपं प्रसाधितमण्डलः ॥’

इति शुभशंसनाप्रशस्तिः । इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि । एवं चतुःपञ्च-
ङ्गसमन्विता पञ्चसंभयः प्रतिपादिताः ।

पदप्रकार चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह—

उक्ताङ्गानां चतुःपष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥ ५४ ॥

कानि पुनन्तानि पदप्रयोजनानि—

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याश्चर्यं घृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥ ५५ ॥

विवक्षितार्थनिबन्धन गोप्यार्थगोपनं प्रकाशार्थप्रकाशनमभिनेयरागवृद्धिश्च-
मन्कारित्वं च काव्यस्येतिघृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः पदप्रयोजनानि संपाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह—

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्दृश्यथ्रव्यमथापरम् ॥ ५६ ॥

कीदृक्सूच्यं कीदृग्दृश्यथ्रव्यमित्याह—

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५७ ॥

नूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह—

अथोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५८ ॥

तत्र विष्कम्भः—

घृत्तवर्तिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ ५९ ॥

अतीताना भाविना च कथावयवानां शेषको मध्यमेन मध्यमाभ्या वा
पात्राभ्या प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः—शुद्धः संकीर्णश्चेत्याह—

एकानैककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्यमपूषनपात्रैर्युगपत्प्र-
योजितः संकीर्ण इति ।

दशरूपके

अथ प्रवेशक —

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ ६० ॥

प्रवेशोऽङ्गद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ।

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्शनापकलमतिदिश्यते । अनुदात्तोक्त्या नीचेन नीचैर्वा पात्रे प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणापवादः । अङ्गद्वयस्यान्तः इति प्रथमाद्वे प्रतिषेध इति ।

अथ भूलिका—

अन्तर्जयनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ ६१ ॥

नेपथ्यपात्रेणार्थसूचनं भूलिका । यथोत्तरचरिते द्वितीयाङ्गस्यादौ—

‘(नेपथ्ये ।) स्वागत तपोधनाया । (तन. प्रविशति तपोधना ।)’ इति नेपथ्य-पात्रेण वासन्तिकयात्रेयीसूचनाभूलिका ।

यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ—‘(नेपथ्ये ।) भो भो वैमानिका., प्रव-त्यन्ता प्रवत्यन्ता मङ्गलानि ।

कृशारवान्तेवासी जयति भगवान्कौशिकमुनि

सहस्राशोर्वशे जगति विजयि क्षत्रमधुना ।

विजेता क्षत्रारेजगदभयदानवतधर

गरण्यो लोकाना दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥’

इत्यत्र नेपथ्यपात्रेर्देवे रामेण परशुरामो जित इति सूचनाभूलिका ।

अथाङ्गास्यम्—

अङ्गान्तपात्रैरङ्गास्यं छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ।

अङ्गान्त एव पात्रमङ्गान्तपात्रम् । तेन विच्छिष्टस्योत्तराङ्गमुखस्य सूचनं तद्व-शेनोत्तराङ्गावतारोऽङ्गास्यमिति । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्गान्ते—‘(प्रविश्य ।) सुमन्त्र.—भगवन्ती वसिष्ठविश्वामित्रौ भवत. समागंवानाहुयत । इतरे—क भगवन्ती । सुमन्त्रः—महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे—तदनुरोधात्त-त्रैव गच्छाम ।’ इत्यङ्गसमाप्तौ ‘(ततः प्रविशन्त्युपनिषा वसिष्ठविश्वामित्रपरशु-रामा. ।)’ इत्यत्र पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथार्थ-विच्छेद उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गास्यमिति ।

अथाङ्गावतार —

अङ्गावतारस्तथङ्गान्ते पातोऽङ्गस्याविभागतः ॥ ६२ ॥

एभिः संसूचयेत्सूच्यं इदमङ्गैः प्रदर्शयेत् ।

यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्गाविच्छिष्टप्रार्थतयैवाङ्गान्तरमापतति प्रवे-शकविष्कम्भकादिशून्य सोऽङ्गावतारः । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्गान्ते—

‘ १. ‘अन्ते’ इति पाठः . २. ‘अन्तर्जयनिका’ इति पाठः. ३. ‘पात्राङ्गस्य’ इति पाठः..

'विदूषकः—तेन हि दुवेवि देवीए पेक्खागेहं गदुअ सत्तीदोवअरणं करिअ तत्थभवदो दूदं विसज्जेव । अथवा सुदत्तसदो जेव णं उत्थावयिस्सदि ।' इत्यु-
पक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि प्रथमाङ्कप्रक्रान्तपात्रसंका-
न्तिदर्शनं द्वितीयाङ्कादावारमन्त इति प्रथमाङ्कार्याविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्यावत-
रणादङ्कावतार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह—

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत्पुनर्वेस्तु त्रिधेप्यते ॥ ६३ ॥

केन प्रकारेण त्रिधं तदाह—

सर्वेषां नियतस्यैव ध्राव्यमध्राव्यमैव च ।

तत्र ।

सर्वध्राव्यं प्रकाशं स्यादध्राव्यं स्वगतं मतम् ॥ ६४ ॥

सर्वध्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते । यत्तु सर्वस्याध्राव्यं तत्स्वगतमिति
शब्दाभिधेयम् ।

नियतध्राव्यमाह—

द्विधान्यद्वाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ।

अन्यत्तु नियतध्राव्यं द्विप्रकार जनान्तिकापवारितमेवेन ।

तत्र जनान्तिकमाह—

त्रिपताकाकरेणान्यानपचार्यान्तरा कथाम् ॥ ६५ ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

यस्य न ध्राव्य तस्यान्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकत्रिपताकालक्षणं कर
कुलान्येन सह गन्मद्यते तज्जनान्तिकमिति ।

अथापवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ॥ ६६ ॥

परावृत्त्यान्वस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह—

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६७ ॥

स्यार्थं ।

अन्यान्यपि नाट्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाहृतानि । तेषामभारती-
यत्नाभामभालाप्रविधाना केषाचिद्देशभाषात्मकत्वाभाष्यधर्मत्वाभावात्क्षणं नो-
क्तमित्युपसंहरति—

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं

रामायणादि च विभाव्य गृहत्कथां च ।

१. 'तेन हि शिवमि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा संगीतकोपकरणं कृत्वा तत्प्रभवदो
दूतं विसर्जेयन् । अथवा मृदङ्गशब्दं एवैनमुत्थापयिष्यति ।' इति चट्टाया.

आस्रयेत्तदनु नेहरुसानुगुण्या-

चित्रां कथामुचितचाख्यचःप्रपञ्चः ॥ ६८ ॥

वस्तुमिमेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विनेदज्ञानं नामभेदा । रामायणादि
बृहत्कथा च गुणाढ्यनिर्मिता विभाव्य आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेत्रिति ।
नेता वक्ष्यमाणलक्षणः, रसाद्य तेषामानुगुण्याचित्रा चित्ररूपा कथामाख्यादि-
काम् । चारुणि यानि वचाति तेषां प्रपञ्चैर्वित्त्वा रसामूत्रवेदनुप्रषयेत् । तत्र
• बृहत्कथामूल मुद्राराक्षसम्—

‘चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालयहे रहः ।

कृत्वा विषाय सहसा सपुत्रो निहतो नृप ॥

योगानन्दयश श्रेष्ठे पूर्वैनन्दमुतस्तत ।

चन्द्रमुत्त कृतो राजा चाणक्येन मर्द्दाजसा ॥’

इति बृहत्कथाया सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादि ज्ञेयम् ॥

इति श्रीविष्णुमूर्तार्धनिकस्य कृता दशरूपावलीके

प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

द्वितीयः प्रकाशः ।

रूपकाणामन्योन्यं मेदसिद्धये वस्तुनेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकमेदः प्रति-
पाद्यते—

नेता विनीतो मधुरस्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुध्युत्साहस्मृतिप्रनाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचभुश्च धार्मिकः ॥ २ ॥

नेता नायको विनयादियुगत्तंपन्नो भवतीति ।

तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते—

‘यद्गद्गदादिभिर्दपासितवन्द्यपादे वियातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवान्कृतस्त्वयि मया विनयापचारस्तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥’

मधुर प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव—

‘राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशी समुद्रहन् ।
अप्रनश्यद्गुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयंगनोऽस्ति मे ॥’

त्यागी सर्वसहायकः । यथा—

‘त्वचं कर्णं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दर्पाच्चिरस्थानि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥’

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते—

‘सूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यप्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विषदां तेजोभिरिहं धनुः ।
शुम्भारः कलमेन यदुदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च ममं च तत् ॥’

प्रियंवदः प्रियवार्ता । यथा तत्रैव—

‘उत्पत्तिर्जनदमितः स भगवान्देव- पिनाकी गुरु-
र्वार्यं दत्तु न तद्विरा पथि नतु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यव्रततपोनिधेर्भगवत किं वा न लोकोत्तरम् ॥’

रक्तलोकः । यथा तत्रैव—

‘अय्माश्रिता यस्तवायं तनूजस्तेनायैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वन्तो रामभद्रेण राज्ञा लब्धज्ञेनाः पूर्वाकामाधरामः ॥’

एवं शौचारिष्वप्युदाहार्यम् । तत्र शौचं नाम मनोवैर्मत्स्यादिना कामाद्यन-
भिमूततम् । यथा रघौ—

‘का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागनकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्ता वसिनां रघूनां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥’

वाची । यथा हनुमत्पाटके—

‘बाहोर्बलं न विदितं न च कामुक्कस्य त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
तच्चापलं परशुराम मम क्षमस्त हिम्भस्य दुर्निष्ठितानि मुदे गुरुणाम् ॥’

हृदयशो यथा—

‘ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसत्तानमष्टौ-

मालाम्भानस्तवकमधुपा जडिरे राजपुत्रा ।

रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि-

प्रत्युपोऽयं मुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥

स्थिरो धाद्यन क्रियाभिरचश्ल । यथा वीरचरिते—

‘प्रावक्षितं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेव दूषयिष्यामि शास्त्रमहमहान्तम् ॥’

यथा वा भर्तृहरिशतके—

‘प्रारब्धते न राहु मिश्रमयेन जीवे प्रारब्ध विप्रमिहता विरमन्ति मध्या ।

विप्रं पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥’

युवा प्रसिद्ध । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा । यथा मालविका-
मिमित्रे—

‘यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषरूपात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥’

सदृशमन्यत् ।

नेतृविशेषानाह—

सेदृश्चतर्था ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ।

यवोद्देशं लघुणमाह—

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ॥ ३ ॥

सचित्रादिमिहितयोगक्षेमलाभिन्तारहितः । अत एव गीतादिकलाविष्टो
भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च मुकुमारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललित । यथा
रत्नावल्याम्—

‘राज्य निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्त समस्तो भर-

सम्यक्पालनलालिता- प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रयोतस्त्य मुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नास्त्रा श्रुति

काम काममुपलभ्यं मम पुनर्मन्ये महानुत्तव ॥’

अथ शान्त —

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ।

प्रियवादिनेनृसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक इति मिश्रवर्णिससचिवा-
दीनां प्रकरणनेतृणामुपलक्षणम् । विवक्षितं चैतत् । तेन त्रैविन्यवारिगुणसम-

वेऽपि विप्रादीनां शान्तैव न टाडितम् । यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादी
माधव-चादृतादि ।

‘तत उदयगिरेरिवैक एव स्फुरितगुणद्युतिमुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥’

इत्यादि । यथा वा—

‘मखरातपरिपूतं गोत्रमुद्गाहितं यत्सदति निषिद्धचेलप्रद्वयोपः पुरस्तात् ।

मम निधनदशाया वर्तमानस्य पापैस्तदसदृशमनुष्यैर्धुष्यते घोषणायाम् ॥’

अथ धीरोदात्त —

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ॥ ४ ॥

स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।

महामत्त्वः शोकश्लोघाद्यनभिभूतान्त सत्त्वः । अत्रिकल्पनोऽनात्मश्लाघन-
निगूढाहंकारो विनयच्छन्नावलेपः । दृढव्रतोऽद्वीकृतनिर्वाहको धीरोदात्तः
यथा नागानन्दे—जीमूतवाहनः—

‘शिरामुचैः सन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मासमति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं पिरतो गरुमन् ॥’

यथा च रामे प्रति—

‘आहृतस्याभिषेकाय विनृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारमिभ्रमः ॥’

यच्च केषाञ्चिन्स्वैर्याशीना सामान्यगुणानामपि विशेषलक्षणे क्वचित्समीपे न
तत्तेषा तत्राधिक्यप्रतिपादनार्थम् । ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादा-
वुदात्त इत्युच्यते । औदात्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण शृणुते । तच्च विजिगीषुत्व
एवोपपद्यते, जीमूतवाहनस्तु निजिगीषुत्वैव कविना प्रतिपादितः । यथा—

‘विष्टन्माति पितु पुगे भुवि यथा निहासने किं तथा

यत्सबाहयत मुनं हि चरणां तातस्य किं राज्यतः ।

किं मुक्ते भुवनत्रये शृतिरसां भुज्जोञ्जिते वा गुरो-

रायास’ खलु राज्यमुज्जितपुगेत्तत्रास्ति कथिद्वुणः ॥’

इत्यनेन ।

‘भिन्नोर्विषातुं शुश्रूषा तस्मैश्वर्यं कमागतम् ।

वनं यान्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥’

इत्यनेन च । अत्रोऽन्यालन्तघनप्रधानतात्परमकारणिकत्वाच्च बीजगुणवच्छा-
न्तता । अन्यथात्रादुक्तं यत्तथाभूतं राज्यमुखादी निरभिलाषं नावकमुनादाया-
न्तरा तथाभूतमलयवल्लुगगोपवर्णनम्, मन्त्रोक्तं सामान्यगुणयोगी द्विजादिर्वा-
रसान्ध इति, तदपि पार्तिभापिकत्वाद्वास्तवमित्तमेदकम् । अत्रो बलुस्थिता
दुर्दु-मुषिष्ठिर-जीमूतवाहनादिव्यवहारा शान्ततानाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते—

यत्तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण श्रुतिरौदात्त्यमिति, न तर्जामूनवाहनादौ परिहीयते । न ह्येतरूपैव विजिगीषुता । य केनापि शौर्यत्वागदयादिनान्यानिशेते स विजिगीषु, न य परापकारेणार्थग्रहादिप्रवृत्त । तथात्वे च मार्गदूषकादेरपि भीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्पाठनीयमिति दुष्टमिप्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन भूम्यादित्वात् । जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसंपादनाद्विधमप्यनिशेते इत्युदात्ततम । यथोक्तम्—‘तिष्ठन्भाति—’ इत्यादिना विषयमुखपरास्तुखतेति, तत्सत्यम् । कार्यम्पहेतुषु स्वमुखतृण्यासु निरतिशया एव जिगीषवः । यदुक्तम्—

‘स्वमुखनिरभिजाप रिचसे रोकहेतो प्रतिदिनमथवा ते श्रुतिरेवविधेव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीप्रमुष्ण शमयति परितार्प छाद्ययोपाश्रितानाम् ॥’ इत्यादिना मलयवल्वनुरागोपवर्णन त्वशान्तरसाश्रय शान्तनायकता प्रत्युत निषेयति । शान्तरव चानहृत्तत्वं तच्च विप्रादेरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या मिप्रादे शान्तता न स्वपरिभाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु काष्ठणिक्कलाविशेषेऽपि सप्तमनिष्कामकरुणत्वादिधर्मसाद्भेदः । अतो जीमूतवाहनादेर्भीरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धत —

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ॥ ५ ॥

धीरोद्धतस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थनः ।

दर्पं शौर्यादिसदः । मात्मदंनसहनता मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं नाया । छद्मं वयनामात्रम् । चलोऽनवस्थितचण्डो रौद्रः सगुणशंसी विकत्थनो धीरोद्धतो भवति । यथा जामदग्न्य — ‘वैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय—’ इत्यादि । यथा च रावण — ‘त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीदृष्टदृष्टरसहा बाहवो रावणस्य ।’

धीरल्लितादिसाध्या यथोक्तगुणममागेपितावस्थाभिवायिनी वत्सगृहभ्रम-होधादिवत् आत्मा कविद्वयस्थितरूपो ललितारिरिति । तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेककृपाभिधानमसंगतमेव स्यात्, जातेरनपायित्वात् । तथा च भवभूतिनर एव जामदग्न्य —

‘वाङ्मनातिक्लमत्वागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यथ वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

इत्यादिना रावण प्रति धीरोदात्तत्वेन ‘वैलासोद्धारसार—’ इत्यादिभिश्च रामादी-न्रप्रति प्रथम धीरोद्धतत्वेन पुनः ‘पुण्या ब्राह्मणजाति’ इत्यादिभिश्च धीरशान्त-त्वेनोपवर्णितः । न चावस्थान्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महावत्त्वादेरव्यवस्थितत्वादङ्गिनस्तु रामादेरैकप्रपञ्चोपात्तान्तरवैक-रूपत्वादाम्भोपात्तावस्थानोऽन्यथान्तरापादानमन्याय्यम् । यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य छद्मना बालिवधादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमा-णानां च दक्षिणायवस्थानां ‘पूर्वा प्रत्यन्ययाहन’ इति नित्यपेक्षत्वेनाविर्भावा-दुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गान्नोत्तरप्यविरुद्धम् ।

अथ शृङ्गारनेत्रवस्था —

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हृतः ॥ ६ ॥

नायकप्रकरणात्पूर्वा नायिका प्रत्यन्यया पूर्वनायिकयापहतचित्तव्यवस्थो
वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थ । तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थ-
त्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र—

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः

योऽस्या ज्येष्ठाया हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिण । यथा ममैव—

‘प्रमीदलालोके विमपि किमपि प्रेमगुरवो

रतिक्रीडा कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।

सविध्रम्म. कश्चित्प्रययति च किञ्चित्परिजनो

न चाहं प्रत्येमि प्रियसरि किमप्यस्य विकृतिम् ॥’

यथा वा—

‘उचित प्रणयो वर विहन्तुं बहव सण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां ननु पूर्वाम्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥’

अथ शठः—

गूढविप्रियकृच्छ्रः ।

दक्षिणस्यापि नायिकान्तरापहतचित्ततया विप्रियकारित्वाविशेषेऽपि महद-
वस्थेन शठाद्विशेषः । यथा—

‘शठोऽन्यस्या काशीमणिरग्नितमाकर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रसिधिलभुजग्रन्थिरभव ।

तदेतन्नावक्ष्ये घृतमधुमयं लङ्कहुवचो-

विप्रेणाघूर्णेन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥’

अथ धृष्टः—

व्यक्ताङ्गवैरुतो धृष्टो

ययानहसतके—

‘लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले

वक्त्रे वज्रलङ्काणिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।

दृष्ट्वा कोपविधादिमण्डनमिदं प्रातधिर प्रेयसो

लंकातानरसोदरे नृगदराः श्वासा सनाप्तिं गताः ॥’

भेदान्तरमाह—

ऽनुकूलस्त्वेकनायिकः ॥ ७ ॥

यथा—

‘अर्द्धतं सुमदु सयोरनुगतं सर्वास्त्रबन्ध्यासु य-

. द्विभ्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहायो रसः ।

कालेनावरणाख्यात्परिणते यन्नेहगारे स्थित

भद्र तस्य सुमानुषस्य वयमप्येक हि तत्प्राप्यते ॥'

किमवय्य पुनरेषा वत्सराजादिनां टिष्ठानायक स्यादित्युच्यते । पूर्वमनुप-
जातनायिनान्तरानुरागोऽनुकूल । परतस्तु दक्षिण । ननु च गूढविप्रियका-
रित्वाद्युक्ततरविप्रियत्वाच्च शाठ्यघाट्येऽपि कस्यान्न भवत । न तथाविधमिप्रि-
यारवेऽपि वत्सराजादेराप्रबन्धममाप्तेर्ज्येष्ठा नायिका प्रति सहृदयत्वाद्दक्षिणतैव ।
न चोभयोर्येष्ठाकृतिप्रयोनोर्नायकस्य क्लेहेन न भवितव्यमिति वाच्यमपरोधात् ।
महाकविप्रबन्धेषु च—

‘स्राता तिष्ठति पुन्तलेऽवरमुत्ता वारोऽङ्गराजस्वमु-

र्यते रात्रिरिय जिता कमलवा देवी प्रसादाद्य च ।

इत्यन्त पुरमुन्दरी प्रति मया मिज्ञाय मिज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्रा स्थित नाटिका ॥’

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिनामु प्रतिपत्त्युपनिबन्धनात् ।

तथा च भरत —

‘मधुरस्त्रागी रागे न याति मदनस्य नापि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्यां पिरज्यते स तु भवेन्नयेष्ट ॥’

इत्यत्र न राग याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाभावारण एकस्या क्लेहो निषिद्धो
दक्षिणमेति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्ति स्थित दाक्षिण्यमिति । पोड-
शानामपि प्रत्येक ज्येष्ठमध्यमाधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन्नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह—

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तदुपैः ॥ ८ ॥

प्रायुक्तग्रामद्विकेतिवृत्तविशेष पताका तन्नायक. पीठमर्दः प्रधानेतिवृत्तना-
यकस्य सहाय. । यथा मालतीमाधवे मकरन्द , रामायणे सुमीत्र ।

सहायान्तरमाह—

एकविद्यो विटश्चान्यो हास्यरुच्य विदूषकः ।

गतादिविशाना नायकोपयोगिनीनामेकस्या मिद्याया वैदिता विट । हास्य-
कारी विदूषकः । अस्य विहृताकारवैपादित्व हास्यकारित्वेनैव रम्यते । यथा
शेखरको नागानन्दे विटः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायक —

लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापहृदयसनी रिपुः ॥ ९ ॥

तस्य नायकस्यैवभूतः प्रतिपक्षनायको भवति । यथा रामयुधिष्ठिरयो राव-
णदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्वैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ संस्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ १० ॥

तत्र—

नीचे घृणाधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते—

‘उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्रगेन विचिकित्सति ॥’

गुणाधिके स्पर्धा यथा—

‘एता पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीदिना सरमसं कूडान्तरे ताडितः ।

इत्थाकर्ण्य कथाम्भुतं हिमनिधावद्वा सुमद्रापते-

मेन्दं मन्दमच्चारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥’

शौर्यशोभा । यथा मर्मव—

‘अर्धं. सैरपि सयताप्रचरणौ मूर्च्छाविरामक्षणे

स्वार्थानव्रणितात्रशस्त्रनिचितौ रोमोद्गम वर्मयन् ।

भग्नानुद्वल्यत्रिजान्परमटान्संतर्जयन्निष्टुरं

धन्यो धाम जयधियः पृथुरणस्त्रम्मे पताकायते ॥’

दक्षशोभा । यथा वीरचरिते—

‘स्फूर्जद्भ्रजसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्सप्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विषदा तेजोभिरिदं धनु ।

शुग्दारः कलनेन यद्वदचले वन्सेन दोर्दण्डक-

स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितशुणं कृष्टं च भ्रमं च तत् ॥’

अथ विलास —

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं चचः ॥ ११ ॥

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगद्वयसत्त्वसारा धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि निरिवद्भुता दधानो वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम्—

रुद्रस्फो विकारो माधुर्यं संक्षोमे सुमहत्पि ।

महत्पि विकारहेतो माधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा—

‘कपोले जानक्याः करिकलमदन्तमुत्तिमुपि

स्तरसरे गण्डोद्गमरपुलकं वक्त्रमलम् ।

मुहुः पश्यन्त्यम्बुजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटप्रन्धि द्रढयति रघूणा परिदृष्टः ॥’

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद्विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्यादन्यद्गाम्भीर्यम् । यथा—

‘आहृतस्याभिषेकाय विद्युष्टस्य यनाय च ।

न मया लक्षितत्वं सत्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥’

अथ स्थैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विभ्रकुलादपि ।

यथा धीरचरिते—

‘श्रायधित्तं धरेष्यामि पूज्यानां वो व्यतिश्रमात् ।

न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रप्रहमहाव्रतम् ॥’

अथ तेजः—

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १३ ॥

यथा—

‘व्रूत नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अद्भुतीर्दर्शनायेन न जीवन्ति मनस्विनः ॥’

अथ रलितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं रलितं मृदु ।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथापिधा शृङ्गारचेष्टा च रलितम् । यथा
मर्मव—

‘लावण्यमन्मथविलासविनृम्भितेन स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।

क्रिया ममेव सति योऽपि नमोपदेशं तस्मैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥’

अर्धौदार्यम्—

प्रियोक्तयाजीवितादानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १४ ॥

प्रियवचनेन सहाजीवितावधेदानमौदार्यं सतामुपग्रहश्च । यथा नागानन्दे—

‘शिरामुखं स्रन्दत एव रक्तमशपि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गह्वरम् ॥’

सदुपग्रहो यथा—

‘एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

मृत्युं येनाग्रं वः कार्यमनाम्ना वारावन्तुषु ॥’

अथ नायिका—

स्वान्धा साधारणस्त्रीति तद्वृणा नायिका त्रिधा ।

तद्वृणेत्येति यथोक्तसंभवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति । स्वस्त्री परस्त्री -
साधारणस्त्रीरूपेण विभागेन त्रिधा ।

१ श्रीरोदाशवर्गनप्रसङ्गे ३७ पुटे गतमिदं पद्यम् ।

तत्र स्त्रियाया विभागगर्भ सामान्यलक्षणमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलाजंवादियुक् ॥ १५ ॥

शीलं सुवृत्तम् । पतिव्रताकुटिला लज्जावती पुष्टोपचारनिपुणा स्त्रीया नानिका ।

तत्र शीलवती यथा—

‘कुलबालिआए पैच्छह जोव्वणलाअण्णविच्चमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिंये घर एत्ते ॥’

आर्जवादिभोगिनी यथा—

‘हैनिसमविआरमुद्ध भमिअ विरहिअविलासमुच्छाअम् ।

भगीअ सहावसरल धण्णाण घरे कलत्ताणम् ॥’

लज्जावती यथा ।

‘लेज्जापज्जतपसाहणाई परतिनिषिप्पिवासाई ।

अरिणअदुम्मेदाई धण्णाण घरे कलत्ताइ ॥’

मा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धा मध्या-प्रगल्भामेदात्रिविधा ।

तत्र—

मुग्धा नचययःकामा रतौ धामा मृदुः कुधि ।

प्रथमावतीर्णतादृश्यमन्मथा रमणे वामशीला सुरोपायप्रसादना मुग्धना-
यिका ।

तत्र वमोमुग्धा यथा—

‘विस्तारी स्तनभार एय गमितो न खोचितामुन्नतिं

रेखोद्धावित्तं वल्लिप्रथमिदं न सद्यनिम्नोन्नतम् ।

मध्येऽस्या ऋजुरायतायैकपिशा रोमावली निर्मिता

रम्यं यौवनशंसव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥’

यथा च भ्रमैव—

‘लच्छुसन्नण्डलप्रान्तरेयमाधदकुड्मलम् ।

अपर्याप्तसुरोद्वे- शंसलस्या स्तनद्वयम् ॥’

काममुग्धा यथा—

‘दष्टि. सालमता विमर्ति न शिशुकीडामु बद्धादरा

श्रोत्रे प्रेययति प्रवर्तितसखीसभोगवार्ताक्षयि ।

१. ‘म्याधि’ इति पाठः.

२. कुलबालिकायाः प्रेक्ष्यं यौवनलावण्यनिम्नविलासाः ।

प्रथमन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव पिंये गृहमागते ॥’ इति च्छाया.

३. ‘दमितननिवारमुग्धं भ्रमिन् निरहितविलासमुच्छादम् ।

भगिन् स्तनावसरल धन्याना गृहे कलत्राणाम् ॥’ इति च्छाया.

४. ‘लेज्जापज्जतपसाधनानि परवृत्तिनिषिद्धानि ।

अनित्यदुर्मेधासि धन्दाना गृहे कलत्राणि ॥’ इति च्छाया.

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्वथा
बाला नूतनर्यावनव्यतिस्तरावष्टभ्यमाना शनैः ॥'

रतवामा यथा—

‘व्याहृता प्रतिवचो न सद्धे गन्तुमैच्छदवलम्बिताशुका ।
सेवते स्म शयन पराश्रुती सा तथापि रतये पिनाकिन ॥’

मृदु कोपे यथा—

‘प्रथमजनिते बाला मन्यौ विरारमजानती
कितवचरिते नासज्याङ्गे विनम्रभुजैव सा ।
चिबुकमलिक चोन्नम्योर्ध्वरह्निमविभ्रमा
नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठे ददन्त्यपि चुम्बिता ॥’

एवमन्येऽपि लज्जासवृतानुरागनिबन्धना मुग्धाव्यवहारा निबन्धनीयाः ।

यथा—

‘न मध्ये सस्कारं कुसुममपि बाला विपहते
न निश्वासं सुभूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।
नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव मर्तुं प्रतिमुखं
प्ररोहदोमाया न पिबति न पात्रं चलयति ॥’

अथ मध्या—

मध्योद्यद्यौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १६ ॥

सप्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र यौवनवती यथा—

‘आलापान्भ्रूलिलासो विरलयति लसद्बाहुविक्षिप्तियातं
नीवीमन्य प्रथिन्ना प्रतनयति मनाऽमध्यनिशो नितम्बः ।
उत्पुण्णतार्धमूर्च्छत्कुचशिखरसुरो नूनमन्तः स्मरेण
स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुशो दृश्यते यौवनध्री ॥’

कामवती यथा—

‘स्मरनवनदीपूरेणोढा पुनर्गुह्येतिभि-
र्यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरया ।
तदपि लिखितप्रत्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालाकृष्ट विवन्ति रस प्रियाः ॥’

मध्यासभोगो यथा—

‘लैङ्ग विज्जं रत्नमङ्गं नाहिज्जं विज्जमा विराजन्ति ।
जाव ण कुबलयदलसच्छदाइ मज्जेन्ति पभण्णाइ ॥’

एव धीरायामधीराया धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

‘तावदेव रतिसमये महिलाणां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावत्तु कुबलयदलसच्छदमानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥’ इति श्लाघा.

अथास्या मानवृत्ति —

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् ।

खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥ १७ ॥

याधीरा कृतापराध प्रिय सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथा माधे—

‘न खलु वयमनुष्य दानयोग्याः पिबति च पानि च यासकौ रहस्त्वाम् ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै भवतु यतः सदशोधिराय योगः ॥’

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथामरुशतके—

‘बाले नाथ विमुख मानिनि हयं रोपान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि ।

तर्कि रोदिषि गदूदेन वचसा कस्याप्रतो रयते

मन्वेतन्मम का तवास्ति दयिता नास्तीत्यतो रयते ॥’

अधीरा साश्रु परुषाक्षरम् । यथा—

‘यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुख मुख सखि मादर कथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं शक्रुमो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥’

एवमपरेऽपि व्रीडातुपहिता स्वयमनमियोगकारिणो मध्याश्रवहारा भवन्ति ।

धा—

‘स्वेदाम्भःकणिकाभितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विध्रम्मेऽपि गुरां पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धि गते ।

दुर्वारस्सरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय-

स्तन्वह्या हृट्केशकर्पणघनाश्लेषानृते लुब्धवा ॥’

स्वतोऽनभिरोजकत्वं हृट्केशकर्पणघनाश्लेषानृते लुब्धयेवेत्युत्प्रेक्षाप्रतीते-

अथ प्रगल्भा—

यौवनान्धा सरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

त्रिलीयमानेवानन्दाद्रतारम्मेऽप्यचेतना ॥ १८ ॥

गाड्यौवना । यथा मर्मव—

अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने च दीर्घे वक्त्रे श्रुवावतितरा वचनं ततोऽपि ।

प्योऽधिकं तनुरतीव शुहर्षितम्बो मन्दा गतिः किमपि चाद्रुतयौवनायाः ॥’

यथा च—

‘स्तनतटमिदमुत्तुङ्गं निम्नो मध्यः समुन्नत जघनम् ।

विपमे भृगसावास्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥’

भावप्रगल्भा यथा—

‘न जाने समुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाप्यङ्गानि किं यान्ति नैव्रतामुत कर्पताम् ॥’

रतप्रगल्भा यथा—

‘कान्ते तत्पुष्पागते विगलिता नीवी स्वयं वन्धना-

द्वाप्त प्रश्रयमेतदागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

पुनश्च—

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चैत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ।

मध्याप्रगतभामेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वमेवेन द्वादशं मेदां भवन्ति ।
मुग्धा त्वैकस्मैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे यथामरुशतके—

‘दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्वादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडागुबन्धच्छल ।

ईषद्वक्तिकन्धरः सपुलकः प्रेमोदसन्मानसा-

मन्तर्हामलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरा बुम्बति ॥’

न चानयोर्दोक्षिष्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपि तु प्रेम्णापि । यथा चैतत्त-
थोक्तं दक्षिणलक्षणावसरे । एषां च धीरमध्या अधीरमध्या-धीराधीरमध्या-
धीरप्रगल्भा-अधीरप्रगल्भा-धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्वा-
दशानां वासवदत्ता-रत्नावलीवत्प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकविप्रबन्धे-
ष्वनुमतेभ्यानि ।

अथान्यर्थाः—

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाद्विरसे कश्चित् ॥ २० ॥

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ।

नायकान्तरसंबन्धिन्यन्योढा । यथा—

‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमेहाप्यन्निन्दहे दास्यति

प्रायेणास्य रिशो पिता न विरसा कौपीरपः पास्यति ।

एकादिन्दभि यानि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुल

नीग्नप्रास्तनुनाडितनु जडच्छेदानलप्रन्धनः ॥’

इयं लक्ष्मिनि प्रधाने रते न कश्चिन्निबन्धनीयेति न प्रपञ्चिता । कन्यका तु
निन्नाद्यावत्त्वादपरिणीताप्यन्यस्त्रीत्युच्यते । तस्या पिन्नादिभ्योऽलन्धमानाया
मुलमायानपि परोपरोक्षसन्तापमात्प्रच्छन्नं कामिन्धं प्रवर्तते । यथा मालत्या
मात्रवत्स सागरिकायां च बलराजसेति तदनुगाश्च स्नेच्छया प्रभानाप्रधान-
रमयमाश्रयो निबन्धनीः । यथा रत्नावली-नागानन्दयोः सागरिका-नन्दयव-
त्तनुराग इति ।

साधारणस्त्रीः णिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ॥ २१ ॥

तथ्यवहारो निम्बरतः स्रान्तरे निदर्शितः । दिव्यात्रं तु—

छन्नकाममुखार्थाहस्वतन्त्राहंयुपपञ्चकान् ।

रक्तेव रत्नयेदाट्यां स्वान्मात्रा विधासयेत् ॥ २२ ॥

उभे चे कामयन्ते ते छन्नकामा भोत्रियवनिग्लिप्रसृतयः, मुखार्थोऽप्र-
दासाराप्तधनः मुखप्रशोन्नो वा, अज्ञो मूर्तः, सतन्त्रो निरङ्कुशः, अहंरहं-

कृत, पण्डको वातपण्डादि, एतान्यहुवित्तान्स्तेव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्प्रधान-
त्वात्तद्वृत्ते । गृहीतार्थान्पुटन्यादिना निष्कासयेत्पुन प्रतिस्थानाय । इदं तासा-
नारसगिक रूपम् ।

रूपकेषु तु—

रैक्तैव त्वग्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ।

ग्रहसनवर्जिते प्रहरणादौ रक्तैवैषा विधेया । यथा मृच्छकटिकाया वसन्त-
सेना चारुदत्तस्य । ग्रहसने स्वरक्षापि हास्यहेतुत्वात् । नाट्यार्दा तु दिव्यनृप-
नायके नैव विधेया ।

अथ मेदान्तराणि—

आसामष्टायवस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ॥ २३ ॥

स्वाधीनपतिका वामकसञ्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता मित्र-
लब्धा प्रोषितप्रिया अभिसारिकेलार्था खल्लीप्रवृत्तीनामवस्था । नायिकाप्रवृत्ती-
नामप्यवस्थारूपत्वे सत्यवस्थान्तराभिधान पूर्वासा धर्मिलप्रतिपादनायाटाविति
न्यूनाधिकव्यवच्छेद । न च वासकसञ्जादे स्वाधीनपतिकादावन्तर्भाव ।
अनासनप्रियत्वाद्वासकसञ्जाया न स्वाधीनपतिकालम् । यदि चैष्यतिप्रियापि
स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्वाच्या । न चैयता व्यवधानेनासतिरिति
नियन्तु शक्यम् । न चाविदितप्रियव्यलीकाया खण्डितात्वं नापि प्रवृत्तरति-
भोगेच्छाया प्रोषितप्रियात्व स्वयमगमनाभायक प्रत्ययोजकलाभान्नितारिका-
लम् । एवमुत्कण्ठिताप्यन्यैव पूर्वान्य । आभित्प्रप्राप्तप्रियागमनसमयातिगृप्ति-
विधुरा न वासकसञ्जा । तथा विप्रलब्धापि वासकसञ्जावदन्यैव पूर्वान्य ।
उन्मत्ता नायात इति प्रतारणाधिक्याच्च वासकसञ्जोत्कण्ठितयो पृथक् । कलहा-
न्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका तथाप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशित-
प्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत्स्थितमेतदष्टायवस्था इति ।

तत्र—

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनमर्तुका ।

यथा—

‘मा गर्भमुद्बुद्ध कपोलतले चरास्ति कान्तस्त्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशाना वैरी न चेद्भूपति चेपधुरन्तराय ॥’
अथ वासकसञ्जा—

मुदा वासकसञ्जा स्वं मण्डयत्येप्यति प्रिये ॥ २४ ॥

स्वमात्मानं वेदम च हर्षेण भूपयत्येप्यति प्रिये । वासकसञ्जा यथा—

‘निजपाणिपटवतटस्थलनादभिनातिकाविवरमुत्पति ।

धपरा परीक्ष्य शनैर्मुमुदे सुखवासमासकमलश्वसनैः ॥’

अथ विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा—

‘सखि स विव्रितो वीणावाद्यैः कथाप्यपरश्रिया
पणितमभवताभ्या तत्र क्षपाललितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा शेकालीषु स्वलत्कुसुमाक्षपि
प्रसरति नमोमध्येऽपोन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥’

अथ खण्डिता—

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्प्याकपायिता ॥ २५ ॥

यथा—

‘नवनक्षपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन स्थगयति पुनरोष्टं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरश्रोसद्गङ्गामो विसर्पश्रवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’

अथ कलहान्तरिता—

कलहान्तरितामपोद्धिधूतेऽनुशयातिर्युक् ।

यथा—

‘नि श्वासा वदन दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुख नक्तदिवं दृश्यते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयास्तयोपेक्षितः
सह्यः कं गुणमाकलय दयितुं मानं वयं कारिताः ॥’

अथ विप्रलब्धा—

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ॥ २६ ॥

यथा—

‘उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातन्मयापि नायातः ।
मातः परमपि जीवेर्भावितमायो भवेत्तस्याः ॥’

अथ श्रोपितप्रिया—

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः श्रोपितप्रिया ।

यथा मरुचतके—

‘आद्यष्टिप्रसताप्रिवस्य पदवीमुद्धास्य निर्विण्णया
विभ्रान्तेषु पविष्वहःपरिणती ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्तवक्त्रं सञ्चया गृहं प्रति पदं पान्यश्रिनास्तिन्दाणे
मामूदागत इत्यनन्दबलितमोचं पुनर्वाक्षितम् ॥’

अथामिसारिका—

कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्द्वामिसारिका ॥ २७ ॥

ययामरुशतके—

‘उरसि निहितस्तारो हारः कृता जपने घने
कलकलयती काशी पार्दा रणन्मणिनूपुरी ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहृतङ्गिडमा
यदि किमधिकप्राप्तोत्कम्प दिश समुदीक्षसे ॥’

यथा च—

‘न च मेऽनगच्छति यथा लघुता कदणा यथा च कुहते स नयि ।
निपुण तथैनमुपगम्य वदेरभिदूति काचिरिति सदिरिसे ॥’

तत्र—

चिन्तानिःश्वासस्तेदाश्रुवैद्यर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।
युक्ताः पडन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडौज्ज्वल्यग्रहर्पितैः ॥ २८ ॥

परस्त्रियो तु कन्यकोटे । सकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पथाद्विदूषकादिना
सहाभिसरन्त्वावभिसारिके । कुतोऽपि सकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति
व्यवस्थितैवानयोरिति । अस्त्राधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत्तु मालवि-
काग्निमित्रादौ ‘योऽप्येवं धीर सोऽपि दृष्टो देव्या पुरतः’ इति मालविकावच-
नानन्तरम्—‘राजा—

दाक्षिण्य नाम बिम्बोष्ठि नायकाना कुलप्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धना ॥’

इत्यादि, तत्र । खण्डितानुनयाभिप्रायेण । अपि तु सर्वथा मम देव्यधीनत्वमा-
शङ्क्य निराशता मा भूदिति कन्याविश्रम्भणायेति । तथानुपसंज्ञातनायकसमाग-
माया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्कण्ठितात्वमेवेति न प्रोषितप्रियात्वमनायत्तप्रिय-
त्वादेवेति ।

अथासा सहायिन्य —

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः ॥ २९ ॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारु रजकीप्रवृत्तिः । धात्रेऽनुपमा-
तृमुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी मिथुक्यादिका । शिल्पिनी चित्र-
कारादित्री । सख्य चेति दूतीविशेषा नायकमित्राणा पीठमर्दादीना निरुद्धार्थ-
त्वादिना गुणेन युक्ता । तथा च मालतीमाधवे कामन्दकी प्रति—

‘क्षेत्रेणु निष्ठा सहजध्व बोध प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोध प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुषा क्रियासु ॥’

तत्र सखी । यथा—

‘मृगशिशुदशस्तस्यास्तापं कथं कथयामि ते

दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवी ।

इति तु मिदित नारीरूपः स लोकदृशां मुषा

तव शठतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघटिष्यते ॥’

यथा च—

‘सचं जाणइ दहुं सारिसम्मि जणम्मि जुवए राओ ।
मरउ ण तुमं भणिस्स मरणं पि सलाहनिज्जं चे ॥’

स्वयं दूती । यथा—

‘महुं एहि किं निवालअ हरत्ति निअ वाउ जइ वि मे तिचअम् ।
साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एका ॥’

इत्याद्युद्धम् ।

अथ योपिदलंकाराः—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलंकाराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र—

भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ ३० ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ ३१ ॥

तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं प्रागल्भ्यमौ-
दार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

लीला विलासे विच्छित्तिविंश्रमः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विच्योको ललितं तथा ॥ ३२ ॥

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ।

तानेव निर्दिशति—

निर्विकारात्मकात्सत्त्वान्नायस्तत्राद्यविक्रिया ॥ ३३ ॥

तत्र विकारहेतौ सत्त्वप्यविकारकं सत्त्वम् । यथा कुमारसंभवे—

‘श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसख्यानपरो बभूव ।

आत्मेभराणा न हि जातु विप्राः समाधिमेदप्रभवो भवन्ति ॥’

तत्सादविकाररूपात्सत्त्वाद्यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्तो बीजसोच्छून-
तेव स भावः । यथा—

‘दृष्टिं सालसता विभर्ति न शिशुक्रीडासु वल्गादरा

धोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसरीसभोगवार्तास्त्रि ।

पुंसामङ्गमपेतशङ्खधुना नागोदृष्टिं प्राग्ग्रया

बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टम्भमाना शनैः ॥’

१ ‘सत्त्व जानाति दहुं महुं जने सुन्दरे राग ।

विषठा न त्वा भणिप्पामि मरणमि शपनीयमग्घाः ॥’ इति च्छाया.

२. ‘मुदुरेहि किं निवारक हरत्ति निअ वाओ यदपि मे निचयन् ।

साधयामि कस्स सुन्दर दूरे गामोऽहमेका ॥’ इति च्छाया.

यथा वा कुमारसमवे—

‘हस्तु किञ्चित्परितुष्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिं ।
उत्तामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास निलोचनानि ॥’

यथा वा ममैव—

‘तं विभ्र वयण ते चेभ लोभणे जोष्यण पि त चेभ ।
अण्णा अणन्नलच्छी अण्ण विभ्र किं पि साहेइ ॥’

अथ हाव —

हेत्वाकसस्तु शुद्धारो हावोऽक्षिन्नविकारकृत् ।
प्रतिनियताङ्गनिकारकारी शृङ्गार सभावनिशेषो हाव । यथा ममैव—
‘जं किं पि पेच्छमाण भणमाण रे जहा तह चेभ ।
जिञ्झाअ गेहमुद वअसस्स मुद पिअच्छेहि ॥’

अथ हेला—

स पथ हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचिका ॥ ३४ ॥
हाव एव सद्यभूयोनिकारत्वात्सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको हेला । यथा ममैव—
‘तँह क्षति से पअत्ता सव्वन्नं विन्ममा यणुन्मेए ।
संसइअवालभाया होइ चिर जह सहीणं पि ॥’

अथामन्नजाः सतः । तत्र शोभा—

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणम् ।

यथा कुमारसमवे—

‘ता प्राशुखीं तत्र निवेद्य वाला क्षण व्यलम्बन्त पुरो निपग्गा ।
भूतार्थशोभाहियमाणनेत्रा प्रसाधने सनिहितेऽपि नार्य ॥’
इत्यादि । यथा च शाकुन्तले—

‘अन्तप्रसन्नं पुष्यं किञ्चलवपुस्तरुं कररदौ-
रनाविद्ध रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुष्पाणा फलमिव च तद्रूपमनघ
न जाने भोचार कमिह समुपन्यास्यति विधिः ॥’

१. ‘तदेव वचन ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।
अन्यानङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥’ इति च्छाया.
२. ‘अल्पान्नाप ’ इति पाठः.
३. ‘यत्किमपि प्रेक्षमाणं भणमाना रे यथा तथैव ।
निध्वाय खेहमुग्धा वयस मुग्धा पश्य ॥’ इति च्छाया.
४. ‘तथा क्षतिव्यस्या प्रकृता सवोन्न विभ्रमा स्तनोद्भेदे ।
सद्यपिनवालभावा भवति चिर यथा सहीनामपि ॥’ इति च्छाया.

अथ कान्तिः—

मन्मथामापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ॥ ३५ ॥

शोभैव रागावतारघनोक्ता कान्तिः । यथा—

‘उन्मीलद्बदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कलविद्वकण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-
दप्राप्तान्नमुखं द्येव सहसा केशेषु लभं तमः ॥’

यथा हि महाश्वेतावर्गनावसरे मद्यबाणस्य ।

अथ माधुर्यम्—

अनुत्पणत्यं माधुर्यं

यथा शाङ्गन्तले—

‘सरस्तिजननुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोहा बल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकुतीनाम् ॥’

अथ दीप्तिः —

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

यथा—

‘देवा पतिव निबन्तमुमुहसन्निजोन्हाबिलुत्ततमनिबहे ।
अद्विस्तारिबाण विग्नं करोति अण्णाण विहवासे ॥’

अथ प्रागल्भ्यम्—

निःसाध्यसत्यं प्रागल्भ्यं

मनःशोभपूर्वकोऽद्भुतादः माध्वसम्, तदभावः प्रागल्भ्यम् । यथा ममैव—

‘तथा योडाविधेयापि तथा मुग्धापि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगवानुर्ये सभास्वाचार्यकं गता ॥’

अर्थादायम्—

औदार्यं प्रथयः सदा ॥ ३६ ॥

यथा—

‘दिर्भेदं तु दुक्खिभाए सअलं काकणं गेहवावारम् ।
गरएवि मण्णुदुन्धे भरिभो पाअन्तमुत्तस्स ॥’

अथ ज्ञा—‘धूमरे अद्भुताद्भुता’ इत्यादि ।

१. ‘मन्मथाध्यानिव’ इति पाठः.

२. ‘देवाद्भुता निबन्तमुमुहसन्निजोन्हाबिलुत्ततमनिबहे ।
अनिवृत्तिकाणा विग्नं करोत्यन्यासा विहवासे ॥’ इति छाया.

३. ‘दिवसं सतु दुःखिवापाः सकलं कृत्वा गृहस्थापारम् ।
शुश्रूषन्ति मन्मुदु से भरिना पादान्ते सुतस ॥’ इति छाया.

अथ धैर्यम्—

चापलाविहता धैर्यं चिह्नितिरविकथना ।

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्यमिति । यथा माल-
तीमाधवे—

‘ज्वलतु गगने राश्री रात्रावखण्डकल शशी
दहतु मदनः किंवा मूलो परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्वातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥’

अथ स्वाभाविका दश । तत्र—

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ३७ ॥

प्रियकृतानां वाग्देपचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनुकरणं लीला । यथा
ममेव—

‘तैह दिङ् तह भणिअ ताए णिअदं तहा तहा सीणम् ।
अवलोहअ सङ्गहं सविग्गम जह सवसीहिं ॥’

यथा वा—‘तेनोदित वदति याति तथा यथासौ’ इत्यादि ।

अथ विलास —

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिर्वि-
द्यास । यथा मालतीमाधवे—

‘अत्रान्तरे किमपि वारिवभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्या ।
तद्भूरिसात्विकविकारविशेषरम्यमाचार्यक विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्ति —

आकल्पपरचनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ ३८ ॥

स्तोकोऽपि वेपो बहुतरकमनीयताकारी विच्छित्ति । यथा कुमारसम्भवे—

‘कर्णार्पितो रोत्रकपायरुद्धो गोरोचनामेदितान्तर्गारे ।
तस्मा कपोले परमाणुभाद्रबन्ध चक्षुषि यवप्ररोह ॥’

अथ विभ्रम —

यथा विभ्रमस्त्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः ।

‘अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूतीसलापसंवलितलोचनमानसङ्गि ।

अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूपाविन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥’

१. ‘तथा दृष्ट तथा भणित तथा नियत तथा तथा शीर्षम् ।

अवलोकित मनुष्य सविभ्रम यथा सपत्नीभिः ॥’ इति च्छाया.

२. ‘नियोचिषु’ इति पाठ .

यथा वा ममैव—

‘श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
मालेऽञ्जनं दशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम् ॥ ३९ ॥

यथा ममैव—

‘रत्तिकीडाघूते कथमपि समासाय समयं
मया लब्धे तस्या कनितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलसार्धददित-
स्मितकोषोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि सुखम् ॥’

अथ मोहायितम्—

मोहायितं तु तद्भावभाषनेष्टकथादिषु ।

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण भावितान्त वरगतं
मोहायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य—

‘चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।
ग्रीडार्धवर्णितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥’

यथा वा—

‘मात. कं हृदये निषाय मुचिर रोमाश्रिताङ्गी मुहु-
जृम्भामन्यरतारकौ मुललितापाङ्गां दधाना दसम् ।
मुमेवाल्लिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
स्यान्मद्रोहिणि किं हिया कथय मे गूढो निहन्ति स्मर ॥’

यथा वा ममैव—

‘स्मरदवधुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः सुमग तव कथाया प्रस्तुताया सखीभिः ।
भवति विततपृष्ठोदसपीनस्तनाग्रा ततवलपितबाहुजृम्भितै साङ्गभङ्गैः ॥’

अथ कुट्टमितम्—

सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत्केशाधरग्रहे ॥ ४० ॥

यथा—

‘नान्दीपदानि रत्तिनाटकविभ्रमाणानाङ्गाक्षराणि परमाप्ययथा स्मरस्य ।
दृष्टेऽधरे प्रणीपन्ता निपुणाग्रपाणिः संतच्छास्त्रमुन्मरिस्तानि कथयन्ति चार्याः ॥’

अथ विन्ध्योक्तम्—

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विन्ध्योक्तोऽनादरक्रिया ।

यथा ममैव—

‘सम्मानं वितक्तालक्षान्विरलयंशोलाहुलिः संस्पृश-
न्वारंवारमुदययन्नुचयुगप्रोदयिनीलाघलम् ।

यद्भूमद्वतरङ्गितायितदृशा सावक्षमालोकित-
सूत्रवाँदकधीरितोऽस्मि न पुन कान्ते कृतार्थादित ॥'

अथ ललितम्—

सुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् ॥ ४१ ॥

यथा ममैव—

'सम्भ्रमद्भ करकिसलयावर्तनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याखलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वरयातै-
र्नि सगीत प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

अथ विहृतम्—

प्राप्तकालं न यद्भूयाद्भीडया विहृतं हि तत् ।
प्राप्तावसरस्यापि वास्यस्य लज्जया यदवचनं तद्विहृतम् । यथा—
'वादाद्दृष्टेन भूमि निसलयदक्षिणा सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूय क्षिपन्ती मयि तितशबले लोचने रोलतारे ।
वक्त्र हीनघर्मीपरस्फुरदधरपुटं वास्यगर्भं दधाना
यन्मा नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानस तदुनोति ॥'

अथ नेतु कार्यान्तरसहायानाह—

मन्त्री स्वं बोभयं यापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥ ४२ ॥

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री यात्मा बोभयं वा
सहाय ।

तत्र विभागमाह—

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ।

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः ।
अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाक्कीकृतसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु—

ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मयादिनः ॥ ४३ ॥

ब्रह्म वेदस्त वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः । आत्मज्ञानिनो
वा । शेषा प्रतीता ।

दुष्टदमन दण्डः । तत्सहायास्तु—

सुहृत्कुमारादयिका दण्डे सामन्तसैनिकाः ।

स्पष्टम् । एव तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि । यदाह—

अन्तःपुरे धर्पचराः किराता मूकवामनाः ॥ ४४ ॥

म्लेच्छाभीरुशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ।

शकारो राक्षसालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह—

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ॥ ४५ ॥

तारतम्याद्यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधम-
भावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणा-
तिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः संपरिच्छदः ॥ ४६ ॥

उक्तो नायकः । तथापारस्तूच्यते—

तद्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिरूपो नेतृव्यापारसभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-सात्वती-आरभटी-
भारतीभेदाश्चतुर्विधा । तासां गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदु-
शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी । सा तु—

नर्मतत्स्निग्धतत्स्फोटतद्वर्मेश्चतुरङ्गिका ।

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ॥ ४८ ॥

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।

आत्मोपक्षेपसंभोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ॥ ४९ ॥

शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्देवचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ५० ॥

अग्राम्य इष्टजनार्जनरूपः परिहासो नर्म । तच्च शुद्धहास्येन सशृङ्गारहा-
स्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् । शृङ्गारवदपि खानुरागनिवेदनसंभोगे-
च्छाप्रकाशन-सापराधपियप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनमापि शुद्धरसान्तराङ्ग-
भावाद्विविधम् । एवं पञ्चिधस्य प्रत्येकं वाग्देवचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधतम् ।

तत्र वचोहास्यनर्म यथा—

‘पत्यु शिरधन्द्रकलामनेन स्पृशेति सह्या परिहासपूर्वम् ।

सा रश्मयिता चरणौ कृताशीर्मात्येन ता निर्वचनं जघान ॥’

वेपनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रियानर्म यथा माल-
विकामिनित्र उत्सवप्रायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिक्ता सर्पभ्रमकारणं दण्ड-
काष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्देवचेष्टापरत्नमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपक्षेपनर्म यथा—

‘मप्याहं गमय त्यत्र ध्रुमजले म्थिता पयः पीयता

मा शून्येति विमुग्ध पान्थ विवशः शीत प्रपामण्डपः ।

तामेव स्मर घस्मरस्मरशरत्रस्ता निजप्रेयसी
त्वचितं नु न रञयन्ति पवित्र प्राय प्रपापालिका ॥'

सुभोगनर्म यथा—

'सालोए बिअ सूरै परिणी घरसामिअस्स धेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥'

माननर्म यथा—

'तदवितयमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्ं यदुक्लं दधानः ।
मदधिवसति मागा कामिना मण्डनधीम्रंजति हि सफलत्वं बह्मभालोकनेन ॥'
भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे—'सुसंगता—जामिदो मए
एसो सब्बो वुत्तन्तो सम चित्तफलएण । ता देवीए निवेदइस्सम् ।' इत्यादि ।
शृङ्गाराङ्ग भयनर्म । यथा मर्मव—

'अभिव्यक्तालीक सकलविफलोपायविभव-
धिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसरम्भनिपुणम् ।
इत पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सत्रास्य सहसा
' कृताश्लेषं धूर्तं स्मितमधुरमालिङ्गति बधूम् ॥'

अथ नर्मस्फिज.—

नर्मस्फिजः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे सकेते नायकमभिष्टतायां नायिकाया नायक —

'विष्टज सुन्दरि सगमसाध्वस ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृह्णाण गते सहकारता लमतिमुक्कलताचरितं मयि ॥'

मालविका—'भेद्य, देवीए भयेण अत्तणो वि पिज काउं ण पारेमि' इत्यादि
अथ नर्मस्फोट —

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽत्परसो लयैः ॥ ५१ ॥

यथा मालतीमाधवे—'मकरन्द.—

गमनमलस शून्या दृष्टि शरीरमसौष्ठव
श्वसितमयिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदतोऽथ वा ।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाङ्गा विवारी च यौवनं
ललितमधुरास्त्रे ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥'

इत्यत्र गमनादिभिर्मावलेशैर्मधवस्य मालस्यामनुरागं श्लोकं प्रकाशयते ।

१. 'सालोके एव सूर्ये' गृहिणी' गृहस्वामिकस्य' गृहिणी ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धुनोति हसन्ती हसतः ॥' इति च्छाया.

२. 'शान्तो मयैव सर्वो वृत्तान्तः सह चित्रफलकेन । तदेव्यौ निवेदयिष्यामि ।
इति च्छाया. ३ 'नर्मस्फिजः' इति पाठः ४. 'भर्त', देव्या भयेनात्मनोऽपि
प्रियं कर्तुं न पारयामि ।' इति च्छाया.

अथ नमोगर्भे—

छन्ननेत्रप्रतीचारो नमोगर्भे^१र्थहेतवे ।

अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेपात्र कैशिकी ॥ ५२ ॥

यथामदस्तके—

‘दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेक्षादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छल ।

द्वैपद्विकृतकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरा बुभुक्षति ॥’

यथा प्रियदर्शिकाया गर्भाङ्गे वत्सराजवेषमुसंगतास्थाने साक्षाद्वत्सराज-
प्रवेश ।

अथ सात्त्वती—

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयाजवैः ।

संलापोत्थापकावस्थां साहात्यः परिवर्तकः ॥ ५३ ॥

शोकहीन सत्त्वशौर्यत्यागदयार्हर्षादिभावोत्तरो नायकव्यापारः सात्त्वती ।
तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाहात्यपरिवर्तकाव्यानि ।

तत्र—

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरंसा मिथः ।

यथा वीरचरिते—‘रामः—अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजया-
जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृत
यत् । परशुरामः—राम राम दशरथे, स एवायमाचार्यपादाना प्रिय-
परत्तु ।

शस्त्रप्रयोगसुरलीकलहे गणाना सैन्यैर्गुणो विजित एव मया कुमारः ।

एतावतापि परिभूय कृतप्रसादः प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान्गुहमे ॥’

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभीरवचसा संलाप इति ।

अयोत्थापकः—

उत्थापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्थापयेत्परम् ॥ ५४ ॥

यथा वीरचरिते—

‘जानन्दाय च विलयाय च मया दृष्टोऽग्निं दुःसाय वा

वैतृष्य शु कुतोऽयं सप्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।

तत्सागल्यमुखस्य नास्ति विषयः किं वा बहुव्याहते-

रस्मिन्विधुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जम्भताम् ॥’

अथ साहात्यः—

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साहात्यः सङ्गभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुदाराक्षसे राक्षससहायादीना चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा परंतकाभरणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलय-
केतुसहोत्थायिभेदनम् । दैवशक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद्विभीषणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तक —

प्रारब्धोत्थानकार्यान्त्यकरणात्परिवर्तकः ॥ ५५ ॥

प्रसूतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरण परिवर्तक । यथा वीर-
चरिते—

‘हेरम्बदन्तमुसलोऽग्नितैकमिति वक्षो विशाखविशिसत्रणलाञ्छनं मे ।

रोमाश्वकशुकितभङ्गतवीरलाभायत्सलमथ परिरक्षुमिवेच्छति त्वाम् ॥’

रामः—भगवन्, परिरम्भणमिति प्रसूतप्रतीपमेतत् ।’ इत्यादि ।

सात्त्वतीमुपसहरनारभटीलक्षणमाह—

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसंप्रामक्रोधोज्झान्तादिचेष्टितैः ॥ ५६ ॥

संक्षितिका स्यात्संफेटी वस्तूत्थानावपातने ।

मायामन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादिन्द्रजालम् ।

तत्र—

संक्षितवस्तुरचना संक्षितिः शिष्टपयोगतः ॥ ५७ ॥

पूर्वनेतृनिवृत्त्यान्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ।

मृद्वशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्थापन संक्षिति । यद्योदयनचरिते किलि-
जहस्त्रिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिर्गृह्यावस्थान्तरपरिग्रहमन्ये संक्षितिका
मन्यन्ते । यथा वालिनिर्गृह्या मुग्रीव । यथा च परशुरामस्यां द्रव्यनिर्गृह्या
शान्तलापादनं ‘पुष्पा प्राङ्मणजाति -’ इत्यादिना ।

अथ संफेद —

संफेदस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

यथा माधवाघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजिह्मणयोश्च रामायणप्रतिव-
द्वल्लुपु ।

अथ वस्तूत्थापनम्—

मायाद्युत्थापिनं वस्तु वस्तूत्थापनमिष्यते ।

यद्योदात्तरापवे—

‘जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्विषयापिभि-

र्भास्वन्त सकला रवेरपि दृक् कस्मादकस्मादमी ।

एतैश्चोप्रकवन्धरन्त्रस्थिरैराप्तायमानोदरा

मुधन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रा रवा फेरवा ॥’

इत्यादि ।

अथावपातः—

अवपातस्तु निष्कामप्रवेशत्रासनिद्रयैः ॥ ५९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘कण्ठे हृत्तावशेषं वनकमयमधः शृङ्खलादाम कपे-

म्भान्त्वा द्वाराणि ह्रैलावलचरणवलकिट्टिणीचक्रवालः ।

दत्तातङ्को गजानामनुश्रुतमग्लि. सुभ्रमादधपालं

प्रधटोऽयं लवङ्गः प्रविशति श्रुतेर्मन्दिरं मन्दुगतः ॥’

नटं बर्षवर्मनुन्यगणनाभावादकृत्वा त्रपा-

मन्तः कम्बुकिट्टबुकस्य विशति त्रामादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नात्रः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैराभेदशुभाशङ्किनः ॥’

यथा च प्रियदर्शनायो प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेतवस्कन्दे ।

उपसंहरति—

एभिरङ्गैश्चतुर्थं नार्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थो भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ६० ॥

कैशिकी सात्त्वती चार्थवृत्तिमारभ्योमिति ।

पटन्तः पञ्चमी वृत्तिमौढ्याः प्रतिजानते ॥ ६१ ॥

सा तु रक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु हास्यादीना भार-
त्वात्मकत्वात् । नीरमस्य च काव्यार्थस्य वामावात् । निम्न एवता अर्थदृ-
ष्टयः । भारती तु शब्दवृत्तिरामुखसद्गतातयैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभ्यो पुनः ।

रसे रौद्रे च रामत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ६२ ॥

देशभेदभित्तरेभादिभ्यु नायकादिभ्योऽपारः प्रवृत्तिरित्याह—

देशमायाक्रियावेपलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेवांगम्यता यथोचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विज्ञेय —

पाठ्यं तु संसृष्टं नृणामनीचानां कृतान्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेदययोः कचिन् ॥ ६४ ॥

कचिदिति देवीप्रवृत्तीनां सूचनः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः सारसेन्यधमेषु च ।

१. ‘अभिगन्ध’ ‘उपगन्ध’ ‘अनुगन्ध’ इति पाठाः. २. ‘शृङ्गेनी’ ‘शौरसेनी’
इति पाठौ.

प्रवृत्तेरागतं प्राकृतम् । प्रवृत्तिं ससृष्टं तद्भवं तत्समं देशील्यनेकप्रका-
रम् । सारसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६५ ॥

यद्देशं नीचपार्श्वं यत्तद्देशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ।

आमङ्ग्यामन्त्रकचित्तेनामन्त्रणमाह—

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

विग्रामात्याग्रजाध्याया नटीसूत्रभृतौ मिथः ॥ ६७ ॥

आर्याविति स्ववन्ध ।

रथी सूतेन चायुष्मान्पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तात. पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६८ ॥

अपिशब्दात्पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्या । सोऽपि तैस्तातेति
सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुनेन सूत्री च माप्येत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधार पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यम् । स च सूत्रिणा माप्य इति ।

देव. स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ ६९ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिस्त्रियो भर्तृवदेव देवरादिभिर्वाच्यः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा हलेति प्रेप्या च हञ्जे चेदयोऽञ्जुका तथा ॥ ७० ॥

कुट्टिन्यभ्येत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विदूषकेण भयती राक्षी चेटीति शब्द्यते ॥ ७१ ॥

पूज्या जरती अभ्येति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभाषानशेषतो नेतृदशाविमिश्रान् ।

को वक्तुमीशो भरतो न यो वा यो वा न देवः शशिखण्डभौलिः ॥ ७२ ॥

दिव्यात्र दर्शितमित्यर्थः । चेष्टा लीलाया, गुणा विनयाद्याः, उदाहृतय
ससृष्टप्राकृताद्या उक्त्याः, सत्त्व निर्विकारात्मकं मनोभाव सत्त्वस्य प्रथमो
विकारस्तेन हावादयो गुणलक्षिताः ॥

इति धीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतो दशरूपावलोकः

नेतृप्रकाशो नाम द्वितीयः प्रकाश समाप्तः ।

१. 'अर्पका' इति पाठः. २. 'कुट्टिन्यनुगतैः पूजा अभ्येति सुवतीजनैः' इति
पाठः. ३. 'राक्ष' इति पाठः.

तृतीयः प्रकाशः ।

बहुवचनतया रसविचारतिलक्षणेन बलुनेतृरसाना विभज्य नाटकादिषु-
पशोग प्रतिपाद्यते—

प्रकृतित्वादधान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।

संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र—

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला । तत्स्थप्रथमप्रयोगव्युत्थापनादौ
पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना
प्रविश्याम्यो नटः काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्थापनात्सूचनात्स्थापकः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिथ्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं बलु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा मिथ्र च
दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । बलु बीजं मुखं पात्रं वा । बलु यथोदा-
हराधवे—

‘रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञा गुरो-

स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ मुग्धीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सपदं

प्रोदृत्ता दशकन्यरप्रभृतयो भवत्वा समस्ता दिपः ॥’

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

‘द्वीपादन्यसादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽयन्तात् ।

आनीय क्षटिति पटयति विधिरभिन्नतमभिमुखीभूतः ॥’

मुखं यथा—

‘आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष मिश्रदकान्तः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशासमिव सभृतबन्धुबीजः ॥’

पात्रं यथा शाकुन्तले—

‘तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हतः ।

एष राजेव दुष्पन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥’

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

श्रुतुं केचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाधयेत् ॥ ४ ॥

रत्नस्य प्रशंसि काव्यार्थानुगतार्थः श्लोकैः कृता—

‘आत्मुक्त्वेन वृत्तलरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्बन्धुबधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्ने वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सगमे

सरोहत्पुलका हरेण हसताभ्रिष्ठा शिवा पानु वः ॥'

इत्यादिभिरेव भारती श्रुतिमाश्रयेत् ।

सा तु—

भारती संसृष्टप्रायो चाग्न्यापारो नटाश्रयः ।

मेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्य-संसृष्टबहुलो वानप्रधानो नटाश्रयो व्यापारो भारती प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चास्यामह्नानि ।

यथोद्देश लक्षणमाह—

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशसनेन धोतृणा प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना । यथा रत्नाव-
ल्याम्—

‘श्रीदृषो निपुणः कवि परिपदप्येषा गुणप्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नात्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह चाञ्छितफलप्राप्ते पद किं पुन-

मद्भाग्योपचयादय समुदित सर्वो गुणाना गण ॥’

वीथी प्रहसनं चापि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ॥ ६ ॥

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत्पुनः ।

सूत्रधारो नटी ब्रूते मार्ये चाथ विदूषकम् ॥ ७ ॥

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ।

प्रस्तावना चा तत्र स्युः कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ॥ ८ ॥

प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।

तत्र कथोद्धातः—

स्वेतिवृत्तिसमं वान्म्यमर्थं चा यत्र सूत्रिणः ॥ ९ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विर्धेय सः ।

वान्म्यं यथा रत्नावल्याम्—‘यौगंधरायणः—द्वीपादन्यस्मादपि—’ इति ।

वान्म्यार्थं यथा वेणीसंहारे—‘भीमः—

‘निर्वाणवैरिदहना प्रसमादरीणा नन्दन्तु पाण्डुतनया सह केशवेन ।

रक्तप्रसावितभुव क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुहराजमुता समृत्त्या ॥’

ततोऽर्जुनाह—‘भीमः—

लाक्षागृहानलविपात्रसमाप्रवेशे प्राणेषु नित्तिनिचयेषु च न प्रहृल्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धातंराष्ट्रा ॥’

१. ‘वाक्य वाक्यार्थमयवा प्रस्तुत यत्र सूत्रिणः’ इति पाठः.

अथ प्रवृत्तकम्—

कालसाम्यसमाक्षितप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम् ॥ १० ॥

प्रवृत्तकालममानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकम् । यथा—

‘आसादितप्रकटनिर्मेलचन्द्रहास- प्राप्त- शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतनसं धनकालमुग्र रामो दशास्वमिव संवृतबन्धुजीव ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।)’

अथ प्रयोगातिशयः—

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ ११ ॥

यथा—‘एष राजैव दुष्यन्त ’ इति ।

अथ वीम्वद्धानि—

उद्धात्यकायलगिते प्रपञ्चविगते छलम् ।

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ॥ १२ ॥

असत्प्रलापव्याहारमृद्वानि त्रयोदश ।

तत्र—

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ॥ १३ ॥

यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्धात्यं तदुच्यते ।

गूढार्थं पदं तत्पर्यायधेत्येव माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा माला । द्वयोश्चि-
प्रत्युक्तौ तद्विविधमुद्धात्यकम् । तत्रायं विक्रमोर्ध्वस्यां यथा—‘विदूषकः—
भो बलस्य, को एसो कामो जेण तुमं पि दूमिचसे । सो किं पुरिसो आहु
इत्थिअ ति । राजा—सखे,

मनोजानिरनाधीना मुखेध्वेव प्रवर्तते ।

सेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः—‘एवं पि ण जाणे । राजा—वयस्य, इच्छाप्रभवः स इति ।

विदूषकः—‘किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदिति । राजा—अथ किम् ।

विदूषकः—‘तौ जानिदं जह अहं सूवआरसालाए भोजनं इच्छामि ।’

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे—

‘का श्लाघ्या गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्रुत्वैः कृत-

किं दुःसं परसंभयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।

को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के र्थान्निता- क्षत्रवः

‘कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छत्रस्थितः पाण्डवैः ॥’

१. ‘भो बलस्य, क एष कामो येन त्वमपि दूष्यसे । स किं पुरुषोऽप्यवा स्तीति ।’
इति ऋषाया. २. ‘एवमपि न जानामि ।’ इति ऋषाया. ३. ‘किं यो यदिच्छति
स तत्कामयतीति ।’ इति ऋषाया. ४. ‘तज्ज्ञातं यथाहं सूवआरशालाया भोजन-
मिच्छामि ।’ इति ऋषाया.

अथावलगितम्—

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्रसाध्यते ॥ १४ ॥

प्रस्तुतेऽन्यत्र धान्यत्स्यात्तथावलगितं द्विधा ।

तत्राय यथोत्तरचरिते समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदाया सीताया दोह-
दकार्येऽनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये ह्यागः । द्वितीयं यथा छलितरामे—
'रामः—रक्ष्मण, तातवियुक्तामयोध्या विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि ।
तदवतीर्य गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याधः स्थितः पादुकयोः पुर ।

जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥'

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपद्य —

असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यरुन्मतः ॥ १५ ॥

असद्भूतेनाधेन पारदायांदिनैपुण्यादिना यान्योन्यस्तुतिः न प्रपद्य । यथा
कपूरमञ्जयां—'भैरवानन्दः—

रैण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मेस पिज्जए खम्मए अ ।

भिम्भा भोजं चम्मखण्ड च सेखा कोलो धम्मो वस्स णो होइ रम्मो ॥'

अथ त्रिगतम्—

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

नटादित्रितयालापः पूर्वैरङ्गे तदिष्यते ॥ १६ ॥

यथा विक्रमोर्वदयाम्—

'मत्ताना कुसुमरसेन पद्मपदानां शब्दोऽयं परमृतनाद एष धीरः ।

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्किमर्थं कलमधुराक्षरं प्रगीता ॥'

अथ छलनम्—

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम् ।

यथा वेणीसहारे—'भीमार्जुनौ—

कर्ता घृतच्छलाना जनुमयशरणोदीपन सोऽभिमानि

राजा दु शासनदेर्गुरनुजक्षतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपट्ट पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागती स्त्रः ॥'

१. 'असद्भूतमिथः स्तोत्र इति पाठः ।

२. 'रैण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मज्जं मासं पीयते खाद्ये च ।

मिथा भोज्य चम्मखण्ड च शब्दा कोलो धर्मः कस्य न भवति रम्य ॥' इति
च्छाया. ३. 'छलना' इति पाठः.

अथ बाकेली—

विनिवृत्त्यास्य बाकेली द्वित्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १७ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रकान्तस्य साकाहुस्य विनिवर्तनं-बाकेली । द्वित्रिर्वा उक्ति-
प्रत्युक्तयः । तथाया यथोत्तरचरिते—‘वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुकृष्य मुग्धा तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥’

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम्—‘विद्रुपकः—भोदि मअणिए, मं पि
एदं चच्चरिं सिक्खावेहि ।’ ‘मदनिका—हैदास, ण कखु एसा चच्चरी । दुव-
दिसण्डअ कखु एदम् । विद्रुपकः—भोदि, कि एदिणा खण्डेण मोदआ
करीअन्ति । मदनिका—णहि । पढीअदि कखु एदम् ।’ इत्यादि ।

अथाधिबलम्—

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं भवेत् ।

यथा बैणीसहारे—‘अर्जुनः—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य प्रणमति पितरौ वां मघ्यमः पाण्डुपुत्र ॥’

इत्युपक्रमे ‘राजा—अरे, नाहं भवानिव विकृत्यनाप्रगल्भः । किंतु ।

द्रक्ष्यन्ति न विरात्सुप्तं बान्धवास्त्वा रणाङ्गणे ।

मद्रूदाभिन्नवस्त्रोऽस्थिवेनिकाभङ्गमीपणम् ॥’

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याधिक्योक्तिरधिबलम् ।

अथ गण्डः—

गण्डः प्रस्तुतसंयन्धिभिन्नार्थं सहस्रोदितम् ॥ १८ ॥

यथोत्तरचरिते—‘रामः—

इयं गोद्वे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनंयनयो-

रसावल्याः स्पर्शो वपुषि बहलचन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृजो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्रं विरहः ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी—देवै, उअत्थिदो । रामः—अयि, कः । प्रतीहारी—
देवैस्स आसणपरिचारओ दुम्मुहो ।’ इति ।

१. ‘भवति मदनिके, मानस्येतां चच्चरीं निष्पद्य ।’ इति च्छाया. २. ‘हवासा,
(न सत्त्वेण चच्चरी । शिपरीखण्डश्च सत्त्वेत्तत् ।’ इति च्छाया. ३. ‘भवति,
किमेनेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते ।’ इति च्छाया. ४. ‘नहि । पढये सत्त्वेत्तत् ।’
इति च्छाया. ५. ‘देव, उपसितः ।’ इति च्छाया. ६. ‘देवस्यासन्नपरिचारयो
दुर्मुखः ।’ इति च्छाया.

अथावन्मन्दितम्—

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यथावस्यन्दितं हि तत् ।

यथा छन्दितराने—सीता—‘बाद, कं कतु तुमेहिं अजुज्जाए गन्दव्वम् । तहिं मो रावा विणएण पणिदव्वो । लघ.—अम्ब, किनावान्या राजोरवी-
विन्ध्या मन्तिव्वम् । सीता—बाद, सो कतु तुम्हानं पिदा । लघः—किमा-
वसो रघुपति पिदा । सीता—(सायङ्गम्) बाद, म कतु पर तुम्हानम् ।
मञ्जलाए वेव्व पुहवीए ।’ इति ।

अथ नालिका—

सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १९ ॥

यथा सुशराशते—‘चरः—‘इहो बह्मन, मा कुप्य । किं पि तुह उअज्जा-
ओ जानादि । किं पि अज्जासिंसा जणा जाणन्ति । शिष्यः—किमस्मादुपा-
ध्यायम् सर्वेज्जनपटुं निच्छसि । चरः—‘यदि दे उअज्जाओ सर्वं जाणादि
ता जाणादु दाव कम्प चन्दो अणनिप्पेदो ति । शिष्यः—किमनेन हातेन
भवति ।’ इत्युपक्रमे ‘चाणक्यः—चन्द्रगुमादपरत्तान्पुद्गवाधानामि ।’ इत्युक्तं
भवति ।

अथासत्प्रलाप—

असंवद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो र्ययोत्तरः ।

ननु चासद्वदार्थवेऽसंगतिनां वाक्यदोष उक्तः । तत्र । उक्तप्रापितम-
दोष्मादर्थवार्दानामसंवद्धप्रलापिनैव विभावः । यथा—

‘अर्विष्मन्ति विदारं वञ्जुहराप्यासङ्गतो बामुके-

रहुला विपकुंरान्गणयतः सस्युख दन्तादुरान् ।

एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति प्रथस्तत्तत्स्याक्रमा

बावः क्रैर्दरपो शिशुविकलाः ध्रेयानि पुष्पान्नु व ॥’

यथा च—

‘हंम प्रवच्छ मे कान्ता गतिलसास्त्वदा हता ।

विमावितैकदेशेन देवं यदनिद्युज्यते ॥’

यथा वा—

‘मुष्ठा हि मया गिरयः स्नातोऽहं वहिना पिबामि म्रियत् ।

हिरिहरिष्यगर्भो मत्पुत्रान्तेन नृत्तमि ॥’

१. ‘बाद, कं कतु तुम्हानानो नाना गन्दव्वम् । तहिं मो रावा विननेन
मन्तिव्वः ।’ इति च्छावा. २. ‘बाद, म कतु तुवयोः पिदा ।’ इति च्छावा.
३. ‘बाद, म कतु परं तुवयोः । सकटावा एव पुदिन्ना. ।’ इति च्छावा. ४. ‘इहो
बह्मन, मा कुप्य । किमि तवोपाध्यायो जानाति । किमस्मादुपा-
धि ।’ इति च्छावा. ५. ‘यदि त उअज्जावः सर्वं जानाति तज्जानानु दावत्तम्
चन्दोऽन्निद्रेउ इति ।’ इति च्छावा. ६. ‘ययोत्तरम्’ इति पाठः.

अथ व्याहारः—

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ॥ २० ॥

यथा मालविकाग्निमित्रे हास्यप्रयोगवसाने—‘(मालविका निर्गन्तुनिच्छति ।) विदूषकः—मा दाव । उवएससुद्धा गमित्ससि ।’ इत्युपक्रमे ‘गणदासः—(विदूषक प्रवि ।) आर्य, उच्चता यस्त्वया कममेदो लक्षित । विदूषकः—पेटमं पञ्चसे वक्ष्यणस्स पूआ भोदि । सा तए लद्धिदा । (मालविका सयने ।)’ इत्यादिना नायकस्य विध्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम्—

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ।

यथा शाकुन्तले—

‘मेददृष्टेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु
सरत्त्वानामुपलक्ष्यते विकृतिमचित्तं भयक्रोधयो ।
उत्कर्षं स च धन्विना यदिपव तिष्ठन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदं कुत ॥’

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च—

‘सततमनिर्द्वृतमानसमायाससहस्रसंकुलक्लिष्टम् ।
गतनिद्रमविश्वास जीवति राजा जिगीधुरयम् ॥’

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभय वा—

‘सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवयन्त्रणा
सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दु ख सदा ।
अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥’

इति प्रस्तावनाज्ञानि ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं चाक्षिप्य सूत्रभृत् ॥ २१ ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ।

तत्र—

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरौदात्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ।

१. ‘मा दावद् । उपदेशसुद्धा गमित्ससि ।’ इति व्याख्या. २. ‘प्रथमं प्रचूरे वक्ष्यणस्स पूआ भवति । सा तदा लद्धिदा ।’ इति व्याख्या. ३. ‘अभिगम्य’ इति पाठो.

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥ २३ ॥

तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमप्राधिकारिकम् ।

यत्रेतिवृत्ते सत्यवागसवादकारिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगामिकादिगुणयुक्तो रामा-
यणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकस्तत्प्रख्यातमेवात्र
नाटक आधिकारिक वस्तु विधेयमिति ।

यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥ २४ ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।

यथा छद्मना चालिबधो मायुराजेनोदात्तरापवे परित्यक्तः ।

वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्य-
न्यथा कृत ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ॥ २५ ॥

खण्डशः संधिसंज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ।

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतसूचनीयदर्शनीयवस्तुविभागफलानु-
सारेणोपहृतसंजीवविन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रवृत्तिकं पञ्चावस्थानुगुण्येन प-
ञ्चधा विभजेत् । पुनरपि चैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्ग-
संज्ञाना सधीना विभागान्कुर्यात् ।

चतुःषष्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ॥ २६ ॥

पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसंधिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथा लाभसंधिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २७ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाद्यैरनुसंधिभिर्न्यूनमिति प्रधानेति वृत्तादेक-
द्वित्रिचतुर्भिर्रनुसंधिभिर्न्यूनं पताकेति वृत्तं न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानावि-
रोधे यथालाभं न्यसनीयानि । प्रकरीतिवृत्तं स्वपरिपूर्णसंधि विधेयम् ।

तत्रैवं विभक्ते—

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं वा कार्ययुक्तितः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं चस्तुविस्तरम् ॥ २८ ॥

यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ।

यदा तु सरसं चस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ २९ ॥

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुराक्षेपसंश्रयः ।

स च—

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ॥ ३० ॥

अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ।

रङ्गप्रवेशे साक्षात्प्रदृश्यमाननायकव्यापारो बिन्दूपक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्र-
योजनसंविधानरसाधिकरण उत्सङ्ग इवाह ।

तत्र च—

अनुभावविभावाम्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ॥ ३१ ॥

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ।

अङ्गिन एवाङ्गिरसस्थायिन संप्रहात्स्थायिनेति रसान्तरस्थायिनो ग्रहणम् ।
गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ॥ ३२ ॥

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ।

कथासध्यज्ञोपमादिलक्षणैर्भूषणारिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो धीरः गृह्णार एव वा ॥ ३३ ॥

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्घेहणेऽद्भुतम् ।

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमुक्तम् । तत्र । यत्र
शान्तरस्थायी खानुभावविभावव्यभिचारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसा-
तराणामङ्गत्वम् । केवलस्थायुपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ॥ ३४ ॥

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ।

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

अङ्गैर्नैवोपनिबध्नात प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाधिकारिवधं कापि त्याज्यमावश्यकं न च ।

अधिकृतनायकवध प्रवेशकादिनापि न सूचयेत् । आवश्यकं तु देवपितृका-
र्याद्यवश्यमेव क्वचित्कुर्यात् ।

एकाहाचरितैर्कार्थमित्थमासन्ननायकम् ॥ ३६ ॥

पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसबद्धमासन्ननायकमबहुपात्रप्रवेशमङ्गं कुर्यात् ।
तेषां पात्राणामवश्यमङ्गस्यान्ते निर्गमः कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र विन्दुरन्ते च योजयत् ॥ ३७ ॥

एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं नाटकं परम् ॥ ३८ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३९ ॥

धीरप्रशान्तं सौपायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकचत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ४० ॥

कविवुद्धिविरचितमिति नृत्तम् । लोकसंश्रयमनुशातमालाघन्यतमधीरप्रशा-

न्तनायक विपदन्तरिताधंसिद्धिं कुर्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्ध-
बाहो वणिग्विशेष एवेति । सष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कचिदेकैव कुलजा वेद्या कापि द्वयं क्वचित् ॥ ४१ ॥
कुलजाभ्यन्तरा बाह्या वेद्या नातिश्रमोऽनयोः ।
आमिः प्रकरणं त्रेधा संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ॥ ४२ ॥

वेशो नृति सोऽस्या जीवनमिति वेद्या । तद्विशेषो गणिना । यदुक्तम्—

‘आभिरभ्यार्थिता वेद्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥’

एव च कुलजा वेद्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे नायिका । यथा वेदैव
तरद्गदते कुलजैव पुष्पद्विपतके । ते द्वे अपि मृच्छकटिकायामिति । कितवधू
तमारादिधूर्तसंकुल तु मृच्छकटिकादिवत्संकीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र संकीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित्—

‘अनयोश्च बन्धयोगादेशो भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्मिन्तरो वा नाटीसंज्ञाधितैः काव्ये ॥’

इत्यमुं भरतीय श्लोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाएव इतरस्तुप्रख्यातः प्र-
रमिकासंज्ञो नाटीसंज्ञया हे काव्ये आधिते इति व्याचक्षाणा प्रकरणिकार्मा-
मन्यन्ते । तदसत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात्समानलक्षणत्वे वा भेदाभावात् ।
चतुरस्रनायकानां प्रकरणाभेदात्प्रकरणिकाया । अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया
यन्मुनिना लक्षणं कृतं तत्रायमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसकरादेव तद्वक्षणे सिद्धे
लक्षणकरणं संकीर्णं नाटिकैव वर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

तमेव सकरं दर्शयति—

तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटिकान्नायको नृपः ॥ ४३ ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

उत्पायेतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मं प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु नाटकधर्मं इति ।
एव च नाट्यप्रकरणनाटिकातिरेकेण वस्त्रादेः प्रकरणिकायामभावादङ्कपात्रमे-
दाद्यदि भेदः ।

तत्र—

स्त्रीप्रायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेप्यते ॥ ४४ ॥

एकद्वित्र्यङ्गपात्रादिभेदेनानन्तरूपता ।

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्यर्थाचिल्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् । कैशिद्वीट्त्वाभ्य-
स्ताच्च तदङ्गसह्ययात्पावमर्शत्वेन चतुरङ्गत्वमप्यर्थाचिल्यप्राप्तमेव ।

विशेषस्तु—

देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ४५ ॥
गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात्तद्वशात्तत्संगमः ।

प्राप्या तु—

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥ ४६ ॥
तादृशीनि नृपवंशजतादिषमाविदेश ।

अन्तःपुरादिसंबन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ४७ ॥
नेता तत्र प्रवर्तते देवीप्राप्तेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसंबन्धसंगीतरूपसंबन्धादिना प्रत्यासन्नाया
नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरित उत्तरोत्तरो नवावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिव नाटिका ॥ ४८ ॥
प्रलङ्घोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटिकेति ।

अथ भाण —

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।
यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विदुः ॥ ४९ ॥
संयोजनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्दीर्घाङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ५० ॥
भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ ५१ ॥

धूर्ताङ्गीरधूतकारादयस्तेषां चरितं यत्रैक एव विदुः स्वरूपं परितुल्यं उपवर्ण-
यति स भारतीवृत्तिप्रवाजत्वाद्भाणः । एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तय आकाशभाषित-
रासाङ्गिनोत्तरत्वेन भवन्ति । अष्टमष्टलाय दीर्घाङ्गारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया
मूवनीयौ ।

लास्याङ्गानि—

नेयं पदं स्थितं पाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकखिगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ५२ ॥
उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशाविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ५३ ॥

क्षेपं स्पष्टमिति ।

१. 'संगमे' इति पाठः. २. 'प्राधान्या' इति पाठः. ३. 'चान्यदुक्त' इति .
पाठः. ४. 'लक्षणा' इति पाठः.

अथ ग्रहसनम्—

तद्वत्प्रहसनं वेधा शुद्धचैष्टतसंकरैः ।

सद्वदिति भाणवद्वस्तुसपिसम्पन्नलासादीनामतिदेसः ।

तत्र शुद्ध तावन्—

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेष्टचेटीविट्टाकुलम् ॥ ५४ ॥

चेष्टितं वेपभापाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ।

पाखण्डिनः शाक्यनिर्मग्नप्रभृतयः । विप्राथालन्तमृजवः । जातिमात्रोप-
जीविनो वा । प्रहसनाद्विहास्यविभावान्नेया च यथावत्स्वव्यापारोपनिबन्धनं
चेष्टचेटीव्यवहारयुक्तं शुद्धं प्रहसनम् ।

विकृतं तु—

कामुकादिवचोवेपैः पण्डकञ्चुकितापसैः ॥ ५५ ॥

विकृतं संकराद्विहास्य संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारमटायाः । तद्वेपभापादिवोगिनो यत्र पण्डकञ्चुकिता-
पसवृद्धादयस्तद्विकृतम् । स्वस्वरूपप्रच्युतविभावलात् । वीर्यवर्द्धं संकीर्णला-
रसकीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः पद्भिधो हास्य एव तु ॥ ५६ ॥

इति साष्टम् ।

अथ डिमः—

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद्वृत्तयः कैशिकी विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ५७ ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशास्त्यन्तमुद्धताः ।

रसैरहास्यशृङ्गारैः पद्मिदीप्तैः समन्वितः ॥ ५८ ॥

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोज्झान्तादिचेष्टितैः ।

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ॥ ५९ ॥

चतुरङ्गश्चतुःसंधिर्निधिमशो डिमः स्मृतः ।

डिमसंघात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वादिमः । तत्रेतिहासप्रसिद्ध-
मिति वृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः । रसाश्च वीररौद्रवीमत्माद्भुनक्कृष्णम-
यानकाः षड् । स्थायी तु रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भ-
निर्वहणाख्याधत्तारः सधमः साक्षाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमाधया । शेष
प्रस्तावादिनाटकवत् । एतच्च—

‘इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसदः प्रयोजितः ॥’

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

१. ‘वेपभापादि’, ‘देवभापादि’ इति पाठौ.

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ॥ ६० ॥

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्द्विमवद्रसाः ।

अस्त्रीनिमित्तसंप्रामो जामदग्न्यजये यथा ॥ ६१ ॥

एकाहाचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुमिर्नरैः ।

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन्बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र द्विमवद्रसाः पद हास्य-
शृङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मकत्वाच्च रसानामवचनेऽपि कैशिकीरहितैरवृत्तित्वं
रसवदेव लभ्यते । अस्त्रीनिमित्तथात्र संप्रामः । यथा परशुरामेण पितृवधको-
पात्सहस्राजुनवधे कृतः । शेषं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः—

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ॥ ६२ ॥

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संधयः ।

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ॥ ६३ ॥

द्वादशोदात्तविर्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ।

बहुवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्थने ॥ ६४ ॥

अङ्गैस्त्रिमिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ।

द्विसंधिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ॥ ६५ ॥

चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ।

वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटाश्रयः ॥ ६६ ॥

नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ।

धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ ६७ ॥

वीर्यज्ज्ञानि यथा लाभं कुर्यात्प्रहसने यथा ।

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । तत्र नाटकादिवदामुखमिति
समस्वरूपकाणामामुखप्रापणम् । विमर्शवर्जिताश्चत्वारः संधयः । देवामुरादयो
द्वादशनायकाः । तेषां च फलानि पृथक्पृथक्भवन्ति । यथा समुद्रमन्थने वासु-
देवार्जुनां लक्ष्म्यादिलामाः । वीरश्वात्री । अत्रभूताः सर्वे रसाः । त्रयोऽङ्काः ।
तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्गतेतिवृत्तप्रमाणः । यथासंख्यं चतुर्दिनालिका-
वन्त्यौ । नालिका च घटिकाद्वयम् । प्रलङ्घं च यथासंख्यं कपटाः । तथा नग-
रोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिनिद्रवाणां मध्य एकैको निद्रवः कार्यः । धर्मार्थकामशृ-
ङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः । प्रलङ्घमेव विघातव्यः । वीर्यज्ज्ञानि च यथा लाभं
कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ नाटकोक्तावपि न विघातव्याः । इत्यर्थं समवकारः ।

अथ वीर्यो—

वीर्यं तु कैशिकीवृत्तौ सध्यङ्गाङ्गैस्तु भाणयत् ॥ ६८ ॥

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ।
युक्ता प्रस्तावनास्यातरेङ्गद्वयात्मिकादिभिः ॥ ६९ ॥
एवं धीवी विधातव्या ध्येकपात्रप्रयोजिता ।

वीचीवद्वीधीमार्गोऽज्ञाना पठिवा भाणवत्कायां । विशेषस्तु रसः शृङ्गारोऽप-
रिपूर्णलाभ्यसा सूच्य । रसान्तराण्यपि सोंकं स्पर्शनीयानि । कैशिकी वृत्तां
रसांचित्वादेवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाह —

उत्पट्टिकाङ्गे प्रत्यातं वृत्तं युद्धा प्रपञ्चयेत् ॥ ७० ॥
रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ।
भाणवत्संधिवृत्त्यङ्गयुक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ॥ ७१ ॥
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ।

उत्पट्टिकाङ्ग इति नाटकान्तर्गतद्वयवच्छेदार्थम् । शेष प्रतीतमिति ।
अथेहामृग —

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसंधिमत् ॥ ७२ ॥
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ।
स्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ ७३ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किंचित्किंचित्प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
संरम्भं परमानीय युद्धं ध्याजान्निवारयेत् ।
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ७५ ॥

मृगवदलभ्या नायिकां नायकोऽम्बिग्रीहते इतीहामृग । एयानादयार्तं
वस्तुन्य प्रतिनायको विपर्यासाद्विपर्ययज्ञानादयुक्तकारी विधेय । स्पष्टमन्यम् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्षममार्गः-
मालोक्य वस्तु परिभाव्य कथिप्रबन्धान् ।
कुर्यादयत्नवदलंकृतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ७६ ॥

स्पष्टम् ॥

इति श्रीविष्णुमनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके रूपकलक्षण-
प्रकाशो नाम तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ।

चतुर्थः प्रकाशः ।

अथेदानीं रत्नमेदः प्रदर्शयते—

विभावैरनुभावश्च सात्त्विकैर्ब्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्वार्थी भावो रसः स्मृतः ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणान्वभाविर्विभावानुभावश्चभिचारिसात्त्विकैः काव्योपात्तराभिनयोपद-
क्षितैर्वा धोतृप्रेक्षमाणमन्तर्विपरिवर्तमानो रत्नादिवेदयमाणलक्षणः स्वाधी स्वा-
दगोचरतां निर्भगनन्दमविदात्मतामानीयमानो रसः । तेन रसिकाः मामा-
जिकाः । काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवशाद्युर्ध्वमिल्या-
दिव्यपदेशवत् ।

तत्र विभावः—

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकः ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमिदमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यश्चापाराहितविशिष्टरूपतया ज्ञायमा-
नो विभाव्यमानः सत्तालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायकादिरभिमतदेशका-
लादिवो स विभावः । यदुक्तं विभाव इति विज्ञातार्थ इति, ताश्च यथासं यथा-
वर्त्त च रसेषूपपादयिष्यामः । अर्थात् चानपेक्षितबाह्यमत्त्वानां शब्दोपधा-
नादेवामादिततद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वसंबन्धित्वेन विभावितानां साक्षा-
द्भावकत्वंतत्र विपरिवर्तमानानामालम्बनादिविभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं
मनूद्गणिना—‘शब्दोपहितरूपास्तान्बुद्धेर्विषयता गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसाक्षी-
न्माधनत्वेन मन्यते ॥’ इति । पद्मदूर्धाकृताभ्युक्तम्—‘एन्यथ सामान्यगुण-
योगेन रसा निष्पद्यन्ते’ इति ।

तत्रालम्बनविभावो यथा—

‘अन्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूषण्डो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मामो नु पुष्पाकरः ।

वेदान्यामवडः कथं नु विषयव्यावृत्तकानूहलो

निर्मातुं प्रमदन्मनोहरमिदं रूपं पुष्पाणो मुनिः ॥’

उद्दीपनविभावो यथा—

‘अममुन्यसि चन्द्रधन्विकाधौतमिश्रः परिणतविमलमिषि व्योमि कपूंगमीरः ।

‘रुद्रजवनशलाकास्पर्शमिष्य पाद्वेगदमलमृणालीपञ्चरसं विभाति ॥’

अनुभावो विरारन्नु भावसंमुखान्मकः ।

स्याविभावानुभावयतः सामाजिकान्मप्रविज्ञेयकटाभादयो रसपोषकसि-
धोऽनुभावाः । एते चाभिनयकाव्यसोरन्मनुभावयतां साक्षाद्भावकानुभवकमेव-
यातुमूषन्त इत्यनुमननमिति चानुभावा रसिकेषु व्यादित्यन्ते । विक्रमो भावम-
मूननात्मक इति तु सौमिकरमाणेभ्यः इह तु तेषां कारणमेव । यथा मर्मव—

१. ‘नायक’ इति पाठः, २. ‘आलम्बनोद्दीपनाभ्यां कान्तेषानादिना द्विधा’

इति पाठः.

‘सन्मृम्भाननमुल्लसत्तु चतटं लोलभ्रमद्भूलतं
स्वेदाम्भ प्रपिताङ्गमष्टिविगलद्गीढं सरोमाश्रया ।
धन्य कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिता सस्पृहं
मुग्धे दुग्धमहाच्छिफेनपटलप्रत्याः कटाक्षच्छदा ॥’

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संबन्धहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकस्य प्रति हेतुकार्यभूतयोः संबन्धहारादेव सिद्ध-
त्वात् पृथग्लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम्—‘विभावानुभावौ लोकसिद्धौ लोक्या
ज्ञानुगमिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते’ इति ।

अथ भाव —

मुखदुःखादिकैर्भावेर्भावेस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याभयत्वेनोपनिबध्यमानैः मुखदुःखादिरूपैर्भावेस्तद्भावस्य भावकत्वे-
त्तसो भावनं वाच्यं भावः । तदुक्तम्—‘अहो ह्यनेन रसेन गन्धेन वा सर्वमे-
तद्भावितं यासितम्’ इति । यत्तु रसान्भावयन्भाव इति, कवेरन्तर्गतं भाव
भावयन्भाव इति च, तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणा ।

पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ॥ ४ ॥

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ।

परगतदुःखदर्पादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तं करणत्वं सत्त्वम् । यदाह—
‘सत्त्वं नाम मनः प्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवाह्यं सत्त्वं
यत् । खिन्नेन प्रहर्षितेन चाधुरोमायादयो निर्वर्त्यन्ते । तेन सत्त्वेन निर्वृता
सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादधुप्रभृतयोऽपि भावाभावसंसूचना-
त्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेवम् ।

ते च—

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो धैवर्ण्यचेपधू ॥ ५ ॥

अश्रुचैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्तित्रिप्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टमंशत्वं दोषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ६ ॥

यथा—

‘वेवेद सेवदवदनी रोमधिअ गतिए ववद ।

विलळुहु व वलअ लहु वाहोअधीए रणेति ॥

१ ‘वेपने स्वेदवदना रोमाञ्च गात्रे वपति ।

विनेऽस्ततो वलयो लघु बाहुवल्गु रणति ॥’

मुहुः सामलि होई सणे विमुच्छद विवर्ग्येण ।

मुद्धा मुहवर्ग मुअ पेम्मेण सावि ण विम्वद ॥'

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम्—

विरोपादामिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्यायिन्युन्मदनिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ७ ॥

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विघ्रीयन्ते च तद्वदेव रत्नादीं
स्यायिनि सत्येवाविर्भावनिरोमावाभ्यानामिमुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदा-
दयो व्यभिचारिणो भावाः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताहर्षदैर्न्यौश्र्यचिन्ता-

स्वासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः मुष्टनिद्राविरोधाः ।

ब्रीडापसारमोहाः समतिरलसनावेगतर्कावहिन्या

व्याधुन्मादौ निपादोन्मुक्तचपलयुनास्त्रिशदेते त्रयश्च ॥८॥

तत्र निर्वेदः—

तत्त्वज्ञानापक्ष्यादेर्निर्वेदः स्याद्यमानतम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासयैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानानिर्वेदो यथा—

'प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्कालतः किं दत्तं पदं सिरति विद्विपता ततः किम् ।

मुंघ्रीणिताः प्रगयिनो विमवैलतः किं कल्प स्थितं तनुवृता तनुमिश्रित किम् ॥'

कापदो यथा—

'राज्ञो विपद्वन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिदुर्गममार्गत्वेदः ।

आत्ताद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः फल भवैतच्चिरर्वावितायाः ॥'

ईर्ष्यानो यथा—

'विनिवृत्तकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुप्टनपरैः पीनैः किमेभिर्भुवैः ।

न्यक्कारो क्षयमेव मे यदरयस्त्वनाप्यमौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसमद्राघ्रीवल्लहो रावणः ॥'

वैरभ्युद्धारवोर्ष्यभिचारी निर्वेदो यथा—

'मे बाधवो न दुषि वैरिक्कटोरक्कम्भीटोच्छलठुधिरराजिविगजिद्राप्ताः ।

नापि प्रियापृथुरयोधपरत्रमजसंक्रान्तकुङ्कुमरमाः नल्ल निष्फलान्ते ॥'

आत्मादुरूपं रिपुं रमणी वालममानस निर्वेदादिरनुत्तिः । एवं रमान्तरा-
णामप्यङ्गमाव उदाहार्यः ।

रसानङ्गः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा—

'कस्त्वं भोः कययानि दैवदत्तं मा विद्धि शान्तोऽहं

वैराग्यादिव वशि साधु विदितं कम्माद्यतः श्रूयताम् ।

दुर्गं रसानङ्ग भवति क्षणं विमूर्च्छति निरन्धेन ।

दुग्धा दुग्धवती तव देग्वा सापि न पयं करोति ॥' इति श्रुत्या,

वामेनान्न वटस्तमश्वगजन सर्वात्मना सेवते

न प्लायानि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

विभावानुभावरसाद्गान्ननेदादनेकशाखो निर्वेदो निदर्शनीयः ।

अथ ग्लानि —

रत्याद्यायासतृदृक्षुर्ग्लानिनिर्निष्प्राणतेह च ।

वैवर्ण्यकम्पानुत्साहक्षमाङ्गचचनक्रियाः ॥ १० ॥

निधुवनकलाम्यासादिभ्रमवृद्धुमनादिभिर्निष्प्राणतारूपा ग्लानि । अस्या
च वैवर्ण्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः ।

यथा मापे—

'लुलितनयनतारा क्षामवकेन्दुविम्बा रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्य ।

निमिरमिव दधाना खनिन वेशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्व ॥'

शेष निर्वेदवद्वयम् ।

अथ शङ्का—

अनर्थप्रतिभा शङ्का परकीर्यात्स्वदुर्नयात् ।

कम्पशोषामिषीक्षादिरत्र घणंस्वरान्यता ॥ ११ ॥

तत्र परकीर्यायथा रक्षावत्त्वाम्—

'हिया सर्वस्वासी हरति विदितासीति वदन

द्वयोर्दृष्ट्वालाप कलयति कषामात्मविपशाम् ।

सखीषु स्मेरानु प्रकटयति वेलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातद्विधुरा ॥'

स्वदुर्नयायथा क्षीरचरिते—

'दूराद्द्वीयो धरणीधराभं यस्ताटकेयं तृणवधधूनोव ।

हन्ता मुखाहोरपि ताटकारि स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥'

अनया दिशान्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ ध्रमः—

ध्रमः स्तेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽसिन्मर्दनादयः ।

अध्वतो यधोत्तररामचरिते—

'अलसलुण्ठितसुरधान्यध्वसजातपेदादग्निधिलपरिरम्भैर्दत्तसवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्वलान्यङ्गवानि लसुरसि भग्न कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥'

रतिधर्मो यथा मापे—

'प्राप्य मन्मथरमादतिभूमिं दुर्वहस्वनभरा सुरतस्य ।

राधमु ध्रमजलद्रिललाटीछटकेसमसितायतेकदय ॥'

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृति —

संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ १२ ॥

ज्ञानायथा भर्तृहरिशतके—

‘वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्व न लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेष ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥’

शक्तितो यथा रत्नावल्याम्—

‘राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनपालिता प्रशमिताशेषोपसर्गा प्रजाः ।
प्रयोजितस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
काम काममुपैत्यं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥’

इत्याद्युद्धम् ।

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र ॥ १३ ॥

इष्टदर्शनायथा—

‘एवमालि निगृहीतसाध्वसं शकरो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥’

अनिष्टभ्रवणाद्यथोदात्तराघवे—‘राक्षसः—

तावन्तस्ते महात्मानो निहता केन राक्षसा ।
येषा नायकता यातास्त्रिशिर सरदूषणा ॥

द्वितीयः—गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः—किमेकाकिनैव ।

द्वितीयः—अदृष्टा कः प्रत्येति । पश्य तावनोऽस्मद्वलम् ।

सद्यदिष्टत्रिशिर श्वभ्रमन्वत्कुलाकुला ।

कवन्धा केवलं जातास्त्रालोत्ताला रणाद्गणे ॥

प्रथमः—सद्ये, यद्येव तदाहमेवंविधः किं करवाणि ।’ इति ।

अथ हर्ष —

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैश्चेत्तः प्रसादो हर्षः । तत्र चाश्रुस्वेदगद्ग-
दादयोऽनुभावाः । यथा—

‘आमाते दयिते मरुस्थत्पुत्रामुत्प्रेक्ष्य दुर्लभ्यता
गेहिन्या परितोषवाप्पकलिलामासज्य दृष्टिं मुने ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्नेनाश्वलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटामाराप्रलम्भं रज ॥’

निर्वेदवदितरदुषेयम् ।

क्षयं दैन्यम्—

दागंल्यारनोजस्यं दैन्यं काण्यमृजादिमत् ॥ १४ ॥

दागिदैन्यशरादिस्त्रिमावर्नाजस्कृता चेतसो दैन्यम् । तत्र च कृष्णतामडि-
नवग्नदर्शनादयोऽनुभावा । यथा—

‘इदोऽन्य पतिरेव मय्यकगतः स्मृणावशेषं गृहं
कालोऽन्यषण्त्रयमम कुशलिनी वनस्य वार्तापि नो ।
यन्नाम्यचित्तनैलविन्दुषटिका ममेति पर्यानुला
इष्टा गर्भभरालया सुतवधूं भ्रूधिरं रोदिति ॥’

अथ पूरेवत् ।

अर्थाध्यम्—

दुष्टेऽपराधदामुत्पत्त्यर्थायैवण्डत्वमुपगता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनात्ताडनादयः ॥ १५ ॥

यथा वीरवर्तते—‘जामदग्न्य—

उदृशोऽहं गमोनपि शक्यतः क्षत्रघतानरोषा-
दुद्धामर्ष्यं शर्विशलवपि निशततः सर्वतो राजवंश्यान् ।
पिङ्गं तदक्षगुणं हृदयवज्रमहानन्दमन्दायमान-
योगाग्रे कुर्वन्तो मे न रालु न मिदित सर्वभूतं स्वभाव ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्तेदितानान्ने दूष्यनाभ्यासतापठन् ।

यथा—

‘पद्माप्रमथिताश्रुविन्दुनिर्करमुष्णफलसार्धिभि
कुर्वन्ता हरहामहारि इदये हारावलीभूषणम् ।
बाले बालकृष्णालनालबलयालंकारकान्तं करे
विन्यस्ताननमायताक्षि मुहृती कोऽयं तया सयते ॥’

यथा वा—

‘अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बहुभ्रविता ।
ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥’

अथ त्रास—

गर्जितादेमेन क्षेमस्त्रासोऽग्नौकम्पितादयः ॥ १६ ॥

यथा माघे—

‘अन्यन्ती चलशर्करिषट्तिनोर्बामोस्त्रतिशयमाय विभ्रमस्य ।
धुन्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेनोलीलाभि किमु सति कारणे रमस्य ॥’

अथासूया—

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।

दोषोत्थयवशे भुक्तुमन्युक्रोधेक्षितानि च ॥ १७ ॥

गर्वं यथा वीरचरिते—

‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिं प्रभो ग्रन्थुत

दुह्यन्दाशरयिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्व मानयशसोर्विस्मयनं चात्मन

वीर्यं च जगत्पतिर्दशमुखो हस्तं कथं मृष्यते ॥’

दौर्जन्याद्यथा—

‘यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्त गुणाजने

नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।

विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रमत्तमनोरथो

दिनकरकरान्पाणिच्छत्रैर्नुदञ्चमनेष्यसि ॥’

मन्युजा यथामरुद्यतके—

‘पुरम्बन्ध्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुख

प्रवृत्तो वैरुद्ध्यात्किमपि तिसितुं देवहृत्क ।

स्फुटो रेखान्यासः कथमपि म तादृकारिणो

गता येन व्यक्तिं पुनरवयवं सैव तरुणी ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलदया

मनसिन्ध्या रोषप्रणयरममाहूहृदयिणा ।

अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याधुकलुपं

रया ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥’

अयानरं—

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽमिनिविष्टता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पनर्जनाताडनादयः ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते—

‘प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रान् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शत्रुप्रहमहान्तम् ॥’

यथा वा वीरचरिते—

‘दुष्मन्च्छासनलङ्घनाम्मति मया ममेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमता मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधोत्पत्तिशोनितादनगदम्बोऽन्दिन्दतः कीरवा-

नयैकं दिवस मनामि न गुरुराहं विधेयस्तव ॥’

अथ गये —

गर्वांऽमिजनलाचण्यवलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्माण्याधर्पणाद्यभा स्वविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १९ ॥

यथा वीरचरिते—

‘मुनिरयमय वीरस्त्राशस्त्रप्रिय मे विरमनु परिषम्प- कातरे क्षत्रियासि
तपमि दिततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोष्ण- परिचरणममर्थो राघव- क्षत्रियोऽहम् ।

यथा वा तत्रैव—

‘ब्राह्मणातिश्रमत्वागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यथ वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

अथ स्मृति —

सदृशज्ञानचिन्तायैः संस्कारात्स्मृतिरथ च ।

जातत्वेनार्थभासिन्यां भूस्तमुन्नयनादयः ॥ २० ॥

यथा—

‘नैनाक रिमय रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृत

राक्षिस्तस्य कुत स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्य मोऽपि समं निजेन विमुञ्जा जानाति मां रावण-

मा ज्ञाते स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो यथं वान्छति ॥’

यथा वा मालतीमाधवे—‘माधवः—मम हि प्राक्तनोपलम्भसमाविता
रमजन्मन संस्कारम्यानवरतप्रबोधान्प्रतापमानस्तद्विषदसौ प्रत्ययान्तरैरतिरस्य-
तप्रवाह- प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पतिसतानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यत-
क्षिनन्यम् ।

‘लीनेव प्रनिविन्धितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेण च

प्रत्युप्तेव च वज्रसारघटितेवान्तर्निखातेव च ।

सा नद्येतसि क्षीलितेव विशिखेधेतोभुव पद्मभि-

क्षिन्तासतनितन्तुजालनिविडस्यूतेव लम्पा प्रिया ॥’

अथ मरणम्—

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ।

यथा—

‘सप्राप्तेऽवधिकासरे क्षणमनु लङ्घ्यमानाशयं

वारवारमुपेत्य निष्क्रियतया निधिल किञ्चिद्विरम् ।

सप्रत्येव निवेश केन्द्रिकुरी सास्र सखीभ्यः शिशो-

माधव्या सदृशकारकेण वरुण पाणिमहो निर्मित ॥’

इत्यादिवच्छृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुपनिबन्धनीयम् ।
अन्यत्र कामचार । यथा वीरचरिते—‘पश्यन्तु भवन्तस्तादृकाम् ।

‘हृन्मर्ममेदिपतदुत्कटवह्णपत्रसवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गमङ्गा ।
नामाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यदुद्बुद्धध्वनदलकप्रसरा मृतेव ॥’

अथ मदः—

हर्षोत्कर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः ॥ २१ ॥
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माधे—

‘हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चकिरे शृङ्गमृजोरपि वध्वा कामिनेव तरुणेन मदेन ॥’

इत्यादि ।

अथ सुप्तम्—

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र श्वासोच्छ्वासक्रियापरम् ॥ २२ ॥

यथा—

‘लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानो नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति मुमुषं हान्त्रिकद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्मावद्वरेखसुपारः ॥’

अथ निद्रा—

मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्तमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गमङ्गाक्षिमीलनोत्स्वप्नतादयः ॥ २३ ॥

यथा—

‘निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’

यथा च माधे—

‘प्रहरकमपनीय स्वं निद्रासतोर्वै, प्रतिपदमुपहृत केनचिच्चागृहीति ।
सुहुरमिशदवर्णो निद्रया शून्यशून्या दददपि गिरमन्तुं ध्वये नो मनुष्यः ॥’

अथ विबोधः—

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ।

यथा माधे—

‘विररतिपरिषेदप्राप्तनिद्रामुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचिन्तितगात्रा कुर्वते न प्रिभाणामशियिलभुजचक्राश्लेषमेदं तरुण्यः ॥’

अथ प्रीडा—

दुःखत्यागदिभिर्मोहा, यादृशमादयस्तमुक्षयेत् ।
सार्चीकृताङ्गायरणवैचर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ २४ ॥

यथानन्दशतके—

‘पटालमे पत्नी नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं बाञ्छलपहरति गात्राणि निमृतम् ।

न शत्रोर्लाहयानुं मितमुखसखीदत्तनयना
हिया ताम्यत्तन्त. प्रथमपरिहासे नववधूः ॥'

अवापसार —

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपसारो यथाविधिः ।
भूपातकम्पप्रस्वेदलालाफेनोद्वेगादयः ॥ २५ ॥

यथा माधे—

‘शाश्विष्टभूमि रतितारमुधैर्लोलद्वुजारावृद्धतरङ्गम् ।
केनायमान पतिमापगानामसावपम्मारिणमाशङ्कते ॥’

अथ मोह —

मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राज्ञानम्रमाघातधूषेनादर्शनादयः ॥ २६ ॥

यथा कुमारसुभवे—

‘तीव्राभिपन्नप्रभवेन वृत्ति मोहेन सस्वम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञानभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥’

यथा चोत्तररामचरिते—

‘विनिधेनुं शत्रयो न मुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा रिपु विपविसर्प रिपु मद ।
तव सखे क्षणे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विभार. कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥’

अथ मति —

त्राग्नितच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा निराते—

‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।
कृणुते हि निमृदयकारिणं गुणलज्जा स्वयमेव सपद ॥’

यथा च—

‘न पण्डिता साहसिना भवन्ति शुलापि ते सनुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रदुर्वन्ति परस्व चार्थम् ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जह्यजुम्भासितादिमत् ॥ २७ ॥

यथा ममेव—

‘चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वचनं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भमरालमा मुतनु ॥’

अथावेग —

आवेगः संभ्रमोऽस्त्रिभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो
घातात्पांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्पजे पिण्डिताङ्गः ।

१. ‘मायाभियोगी’ इति पाठः.

उत्पातास्त्रस्तताङ्गेऽप्यहितहितकृते शोकहर्षानुभावा
 बहेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसोराः ॥ २८ ॥
 अभिसरो राजविद्रवादि । तद्वेतुरावेग । यथा ममैव—
 'आगच्छागच्छ सर्वं कुद वरतुरग सनिधेहि द्रुत मे
 खन्न कसौ कृपाणीमुपनय धनुषा कि किमन्नप्रविष्टम् ।
 सरम्भोनिद्रिताना क्षितिमृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छ-
 न्वाद स्रग्नाभिदृष्टे स्वयि चकितदशा विद्विषामानिराशात् ॥'
 इत्यादि ।

'तनुत्राणं तनुत्राण सखं सखं रथो रथ ।
 इति शुश्रुविरे विष्वगुद्धटा सुभटोक्तयः ॥'

यथा वा—

'प्रारब्धा तरुपुत्रकेषु सहसा सलज्य सेकक्रिया-
 मेताम्नापमकन्यका किमिदमित्तालोक्त्यन्त्याहुला ।
 आरोहन्त्युदजहमाथ बटवो वार्चयमा अप्यमी
 सद्यो मुक्तसमाधयो निजनृमाध्वेशोचपादं स्थिता ॥'
 वातावेगो यथा—'वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्' इत्यादि ।
 वपञ्जो यथा—

'देवे वर्षतशनपवनव्याघ्रता बद्धिहेतो-
 गेहादेहं फलकनिचिर्न सेतुभि पट्टभीता ।
 नाप्रप्रान्तानविरलजलान्पाणिमिताडयिता
 शूर्पच्छत्रस्थगितशिरसो योयिन सचरन्ति ॥'

उत्पातजो यथा—

'पालस्वर्षानभुजसपदुदस्यमानकैलामस्रमविलोलदश प्रियाया ।
 श्रेयान्ति वो रिशुदु निद्रुतकोशचिह्नमाश्रितनोत्पुलकमायिनमिन्दुमौले ॥'

अहितवृत्तस्त्वनिष्टदर्शनभ्रवणाभ्याम् । तद्यथोदात्तराधवे—चित्रमायः—
 (मस्रभ्रमम् ।) भगवन् कुलपते रामभद्र, परित्रायता परित्रायताम् । (रत्नाकुन्ता
 नाटयति ।)' इत्यादि । पुन 'चित्रमायः—

भृगरूपं परिलज्य विधाय विकटं वपुः ।
 नीयते रक्षसानेन द्दमणो युधि संशयम् ॥

रामः—

वतमम्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसा-
 ब्रम्यथैव मुनिर्विरीति मनसधान्वेव मे स्रजनः ।
 माहायीर्जनकात्मजानिति मुहुः श्रेहादृश्याचते
 न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमर्तमूढस्य मे निधयः ॥'

इत्यन्तेनानिष्टप्राप्तिवृत्तस्रजनः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाग्रैव—'(प्रियं पदार्थेन संभ्रान्तो वानरः १) घानरः—
महाराज, एदं स पवननन्दनागमनेन पहरित—' इत्यादि 'देवैस्तु द्विभक्षण-
न्दननं विभक्तिं महवणम् ।' इत्यन्तम् ।

यथा वा वीरचरिते—

'एषेहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्रं चुम्बामि मूर्धनि चिरस्य परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्दहामि वन्देऽपवा चरणपुष्करकद्रवं ते ॥'

यद्विजो ययामदशरूपके—

'क्षितो हस्तावलम् प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्नेषेष्वास्त्यखरणनिपतितो नैक्षितः सभ्रमेण ।
आलिङ्गन्त्योऽवधूतक्षिपुर्गुवतिभि साधुनेत्रोत्पलाभि
कामीवार्दापराध स दहतु दुरितं शाभवो वः शरामि ॥'

यथा वा रत्नावल्याम्—

'विरम विरम वहे सुध धूमाकुलत्वं प्रसरयसि विमुचरचिंषां चक्रवालम् ।
विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियाया प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि
करिजो मया रघुवंशे—

'स स्मिन्नयन्वहुनयुग्ममध्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुल चकार ॥'

वरिप्रहणं व्यालोपलक्षणापम् । तेन व्याप्रश्रुकरवानरादिप्रभवा आवेगा व्या-
रमाता ।

अथ वितर्क —

तर्को विचारः संदेहाद्भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ।

यथा—

'किं लोभेन विलङ्घितं स भरतो येनैतदेव कृतं
सद्यः स्त्रीरुधुता गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽर्जो गुरु-
मर्ता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥'

अथवा ।

'क. समुचिताभिपेकादार्यं प्रच्यावयेद्गुणज्येष्ठम् ।
मन्ये ममैव पुण्यं सेवावत्तरं कृतो विधिना ॥'

अथावहितम्—

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्तावबहिर्थाङ्गविक्रिया ।

१. 'महाराज, एतत्सु पवननन्दनागमनेन प्रहर्ष—' इति पद्याया. २. 'देव
दयानन्दनन निदिशितं महवणम्' इति पद्याया.

यथा कुमारसंभवे—

‘एवंवादिनि देवपां पाश्वं पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्यती ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा—

‘वच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं विन्ता गुह्योऽर्पिता

दत्त दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वहित ।

अथ श्वः परिनिवृत्तिं व्रजति सा श्वसैः परं विप्रते

विप्रच्यो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तथा ॥’

अथोन्मादः—

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्मिन्नयेस्या रुदितगीतहासासितादयः ॥ ३० ॥

यथा—‘आ. धुद्राक्षस, तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामादाय गच्छसि’

इत्युपक्रमे ‘कथम् ।

नवजलधरः सन्नदोऽयं न हसतिराचरः

सुखपुरिदं दृष्ट्वाष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषाग्निगन्धा त्रिभुविप्रिया न ममोर्वशी ॥’

इत्यादि ।

अथ विषादः—

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्यसंक्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिरुतः ॥ ३१ ॥

यथा वीरचरिते—‘हा आर्ये ताडके, किं हि नार्भतत् । अम्युनि मच्चन्त्य-
लावूनि, प्रावाणं हवन्ते ।

‘नन्वेय राक्षसपते. स्वछितः प्रतापः प्राप्तोऽद्भुत परिभवो हि अनुभ्यपोतात् ।

हृष्ट स्थितेन च मया स्वजनप्रमाणो दैन्यं जरा च निरगदि कथं करोमि ॥’

अर्थात्सुखम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंनमैः ।

तत्रोच्छ्वासत्वेनिःश्वासहृत्तापस्वेदविन्नमाः ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसंभवे—

‘आन्मानमालोक्य च शोभमाननादर्शयिष्वे शिमेतायताक्षी ।

हरोपयाने सरिता ध्रुवः क्षीणा प्रियालोकपलो हि येन ॥’

यथा वा तन्नैव—

‘पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादनिनयदक्षिमुतासमागमोत्त ।
‘कमपरमवशं न विप्रशुर्बुद्धिभुमपि तं यदनी सृष्टान्ति भावाः ॥’

अथ चापला—

मात्सर्यद्वेषरागादेक्षापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सेनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३३ ॥

यथा विकटनितम्बाया —

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु गृह्ण लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
शालामजातरजस फलिकामवाले व्यर्थं कदर्पयति किं नवमल्लिकायाः ॥’

यथा वा—

‘मिनिन्धणरणत्कटोरदष्टावकचविशद्वटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्सममधुनैव किमत्र भन्मुखाणि ॥’

अथवा प्रस्तुतमेव तावत्सुविहितं करिष्ये ।’ इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभावस्वरूपानुपदेशात् पृथ-
ग्याच्या ।

अथ स्थायी—

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावंविच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान्तः स्थायी लक्षणाकरः ॥ ३४ ॥

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरस्कृतत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी
यथा धृहन्त्यायां नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जूपायामनुरागः । तत्तदवान्तरानेक-
नायिकानुरागैरतिरस्कृतः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे रमणानाष्टे भीम-
त्सेन मालत्वनुरागस्यातिरस्कारो मम हि प्राक्तनोपलम्भमुभावितात्मजन्मन
सस्कारस्यानवरणप्रबोधात्प्रतीयमानस्तद्विसृष्टौ प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रि-
यतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसुतानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्गृत्तिसारूप्यतर्धतन्यमिला-
दिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिना च समावेशो न वि-
रोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थान बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणापि
न तावत्तादात्म्यमस्यैकरूपत्वेनैवाभिर्भावात् । स्थायिना च विभावानीना यदि
विरोधस्तत्रापि न तावत्सहानवस्थान रत्याधुपरक्षे चेतसि स्वस्मृग्रन्यायेनावि-
रोधिना व्यभिचारिणा बोधनिबन्धः समस्तभावस्वसवेदनसिद्धः । यथैव
स्वसवेदनसिद्धस्त्वैव बाध्यव्यापारसरम्भेणानुकार्येऽप्यावेद्यमानः स्वचेतः समे-
देन तथाविधानन्दसविदुग्मीतनहेतुः सपद्यते । तस्मात् तावद्भावानां सहानव-
स्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिरस्कारः । न च व्यभिचारि-
णा स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिणि स्थायिनोऽविरुद्धास्तेषामद्रव्यात्प्रधानविरुद्धस्य
चाक्रतायोगादानन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणापान्तं भवति । तथा च मा-
लतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं भीमत्तोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्वैरस्यं तदेवमेव स्थिते

विद्वद्वर्मकावलम्बनत्वेन विरोधे हेतुः । मत्त्वविद्वद्वरसान्तरव्यवधानेनोपनिब-
धमानो न विरोधी । यथा—

‘वैष्णवगुणादुन्नेति बहुजुहुपरिमलमुमुञ्चु ।

मुहुकन्तह अगन्त्यगदशज्ञ ण फिट्ठइ गन्धु ॥’

इत्यत्र बीमन्मरमस्नात्तभूतरमान्तरव्यवधानेन श्रद्धारमनावेशो न विरुद्धः प्रका-
रान्तरेणैकाग्रविरोधी परिहृत्यः । ननु यत्र कृतात्पर्येणतरेषां विशद्धानामविद्व-
द्धानां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र भवत्वज्ञत्वेनाविरोधः । यत्र तु समप्रधान-
त्वेनानेकस्य भावलोपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा—

‘एकतो वृद्धं पित्रा अग्नितो समरदृग्निगोसो ।

पेन्नेण रणरसेण व मउस्म डोलाइअं द्विअजम् ॥’

इत्यादी रत्युत्पादयोः । यथा वा—

‘नात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्थादनिदं वदन्तु ।

उंवा नित्त्मा किनु भूदसपासुअं कत्तसेत्तल्लिजिज्जिनाम् ॥’

इत्यादी रतिशमयोः । यथा च—

‘इयं सा लोलाञ्जी त्रिमुवनललामैकवमतिः

म चारं दुयान्मा स्वसुरपकृतं येन मन तत् ।

इत्यन्तीतः कानो सुदरमत्तः कोषदहनः

इतो वेपथार्यं कथनिदमिति आम्बति मनः ॥’

इत्यादी तु रतिकोषयोः ।

‘अत्रैः कण्ठितमजलप्रतिसराः श्रीहृत्सरक्षोत्पल-

व्यक्तोत्तमनृतः पिनदक्षिरमा ह्युपुग्डीकध्वजः ।

एताः शोणितपद्मकुन्दतुल्यः सभूय कान्तैः पिब-

न्त्यम्बिकेहसुरा कपालवपईः प्रीताः पित्रावाक्षिताः ॥’

इत्यादौ वैकाग्रयन्त्वेन रतियुगन्धयोः ।

‘एकं ध्याननिनीलनान्सुकुर्वि चमुद्वितीयं पुनः

पाचंसा वदनाम्बुवन्ननन्दे श्रद्धारमारुतसम् ।

अन्यद्विरुक्तवापमदनकोधानलोद्दपितं

सन्मोर्भिन्नरत्नं सनाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥’

इत्यादी समरतिकोशकात् ।

‘एकेनाद्या प्रवितनद्वया बीजते व्योमसंस्थं

भानोर्विम्बं सञ्जललुक्तिनामरेगात्मकान्तरम् ।

१. निशान्ताम्बुत्वादस्य कोकस्य व्याख्या न लिख्यतेऽस्मानिः.

२. ‘एकतो रतेति विनाम्यतः समरदृग्निगोसः ।

पेन्ना रणरसेन च मउस्म डोलापि इत्यम् ॥’ इति कृता.

अहरुं दे दयितविरहाशङ्कितौ चक्रवादी

द्वा संक्षोभौ स्वयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

इत्यादी रतिशोभकोपानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत्कथं न विरोधः । अत्रो-
च्यते—अप्राप्येक एव स्थायी । तथाहि । ‘एकतो रमह विभा’ इत्यादी
स्थाधिभूतोलाहव्यनिचारितसुषणविदर्कभावहेतुसदेहकारणतया कश्चनसमानतुल्य-
योरुपादानं वीरमेव पुष्पादीति भट्टसेलनेन पदेन श्रुतिपादितम् । न च द्वयो-
रसमप्राधान्ययोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोरैकवाक्यभावो युज्यते । कि-
ञ्चोपक्रान्ते समाने सुभटानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुतसंभारमौदासीन्येन नहर-
नीचिलम् । अतो भर्तुः समारम्भकरविकृतया शार्वमेव प्रकाशदन्निप्रवृत्तनाकृष्टो
वीरमेव पुष्पाति । एवम् ‘मात्सर्यम्-’ इत्यादावपि चिरप्रवृत्तरतिबाधनाया
हेतुतयोपादानाच्छर्मैकपरत्वम् ‘आर्याः समर्थाश्च’ इत्यनेन प्रकटितम् ।
एवम् ‘इय सा लोलासी’ इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निगावर-
त्येन नायाप्रधानतया च रौद्रव्यविचारिविषादविभावपितकहेतुतया रतिकोष-
योरुपादानं रौद्रपरमेव । ‘अत्रै. कल्पितमङ्गलप्रतिचरा’ इत्यादी हासरमैक-
परत्वमेव । ‘एकं ध्याननिमीलनात्’ इत्यादी संभोर्भायान्तरैरनाक्षिप्ततया
रमस्यस्यापि योग्यन्तररसानादौलस्यप्रतिपादनेन शर्मैकपरतैव ‘समाधिसमये’
इत्यनेन स्फुटीकृता । ‘एकेनाह्वा’ इत्यादी तु समत्वमपि वाक्यं भविष्यद्विप्र-
लम्भविषयमिति न वदित्वेनेकतात्पर्यम् । यत्र तु श्लेषारिवाक्येष्वनेकतात्पर्य-
मपि तत्र वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्रतया चार्थद्वयपरत्वेत्यदोषः । यथा—

‘स्वाप्नाशेषतनुं मुदसंनकर. सर्वाङ्गलीलाजित-

श्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाम्नान्तल्लोको हरिः ।

त्रिभ्राणो मुखमिन्दुमुन्दररवं चन्द्रात्मचभुरूप-

त्स्थाने सा स्वदनोरपश्यदयिका सा हविमणी बोद्धतात् ॥’

इत्यादी । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्नापुपनिबन्धे सर्वप्राविरोधः । यथा वा भूय-
नाप्तरत्नादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं तथापि दर्शयिष्यामः ।

ते च—

रत्न्युत्साहजुगुप्साः श्रोधो हासः स्तयो भयं शोकः ।

शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३५ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः । तत्र केचिदाहुः—
नास्त्येव शान्तो रसः । तस्याचार्येण विभावायप्रतिपादनालक्षणाकरणात् । अन्ये
तु वस्तुतस्तस्याभावं वर्णयन्ति । अनादिकालप्रवाहायातरागद्वेषयोर्दृष्टेनुमत्ता-
यमत्तात् । अन्ये तु वीरवीरमादावन्तर्भावं वर्णयन्ति । एवं वदन्तः शममपि
नेच्छन्ति । यथा तथास्तु । सर्वथा नाटकादावनिनयात्मनि स्थापितमस्माभिः ।
यमस्य निदिष्यते । तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याभिनयायोगात् । यत्तु
केचिन्नायानन्दादीं शमस्य स्थापितमुपवर्णितम्, तत्तु मलयवत्सुरागेनाप्रबन्ध-

प्रवृत्तेन विद्याधरवकवर्तितप्रार्थनाविबुद्धम् । न ह्येकानुकार्यविभावाद्यम्बनौ वि-
पयानुरागापरागावुपलब्धौ । अतो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थावितम् । तत्रैव
शृङ्गारव्याजत्वेन चक्रवर्तिलावाप्तं फलत्वेनाविरोधादीप्सितमेव च सर्वत्र कर्त-
व्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषोर्नान्तर्गच्छकत्वेन फलं संपद्यत इत्यावेदित-
मेव प्राक् । अतोऽप्येव स्थायिनः । ननु च 'रमनाद्रमजनेतेषां मधुरादीना-
मिवोक्तमाचार्यः । निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाशनमस्तीति तेष्वपि रसाः ॥' इत्यादिना
रमान्तरागानप्यन्यैरभ्युपगतत्वात्स्थायिनोऽप्यन्ये कल्पिता इत्यवधारणानुप-
पत्तिः ।

अत्रोच्यते—

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्यायी स्वदत्ते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्प्रापत्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३६ ॥

विदुषाविदुषाविच्छेदितस्य निर्वेदादीनामभावादस्यापि तम् । अत एव ते
विन्नादिस्त्रयस्त्रयनिर्वापन्तरिता अपि परितोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न
च निष्कलावसानतन्नेतेषामस्थावितनिवन्धनं शास्त्रादीनामप्यस्थावितप्रसङ्गात् ।
पारम्पर्येण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वान् । अतो निष्कलतनस्थावित्वे प्रयो-
जकं भवति । किन्तु विदुषैरविदुषैर्मावैरातिरस्कृततन् । न च निर्वेदादीनामिति न ते
स्थायिनः । ततो रसजनपि न तेषामुच्यते । अतोऽस्थावित्वादेवैतेषामरसता । कः
पुनरेतेषां काव्येनापि सचन्वः । न तावद्वाच्यवाचकभावः स्वसच्चैरनावेदितत्वात् ।
न हि शृङ्गारादिरसेषु काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा इत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वानिधेयत्वं स्यात् । यत्रापि च श्रूयन्ते तत्रापि विनावादिद्वा-
रकमेव रसजननेतेषां न स्वसच्चानिधेरसजनने । नापि लक्ष्यलक्षकभावान्तरा-
मान्याभिप्रायिनस्तु लक्ष्यलक्ष्य पदस्याप्रयोगात् । नापि लक्षितलक्षणवा तत्प्रति-
पत्तिः । यथा 'गङ्गाना घोमः' इत्यादौ । तत्र हि स्तार्यं क्षोभोलक्षणे घोपस्याव-
स्थानाद्यमवात्तार्यं स्वलक्षितगङ्गाशब्दः स्तार्यं विना मूलायौलक्षितं तदनु-
लभयति । अत्र तु नायकादिशब्दाः स्तार्यंस्वलक्षितः कथमिवायान्तरमुपल-
क्षयेयुः । को वा निमित्तप्रयोजनान्या विना मुह्ये सत्पुनश्चरितं प्रमुञ्चति ।
'सिद्धो नागवक्रः' इत्यादिवत् । अतएव गुणवृत्त्यापि नेत्रं प्रदीतिः । यदि वा-
च्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः सात्तदा केवलवाच्यवाचकभावनाप्रव्युत्पन्नचेतसानप्य-
रसिकानां रसास्वादो भवेत् । न च काल्पनिकवचनविगानेन सर्वसद्दयानां
रसान्वादोद्भूतेः । अतः केचिदभिवालक्षणगोणीभ्यो वाच्यान्तरपरिकल्पितश-
क्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकलक्षणं शब्दव्यापार रसालंकारवस्तुविषयमिच्छन्ति ।
तथाहि । विनावानुभावश्चानिवारितुत्वेन रसादिप्रतिपत्तिव्यवधानानां कथमेव
वाच्या स्यात् । यथा पुनस्तुतये—

'विदुषोः शैलमुनापि भावमत्रैः स्फुटद्वालकदन्वकल्पैः ।

साचौकुटा चानदरेण तस्यां मुखेन परंश्रवितोचनेन ॥'

इत्यादावनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववद्विरिजालक्षणविभावोपवर्णनादेवास्त-
च्चापि श्रुत्वाप्रतीतिरुदेति । रसान्तरेष्वप्ययमेव न्यायः । न केवल रसेष्वेव
यावद्वस्तुमात्रेऽपि । यथा—

‘भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो मुण्हो धम्म मारिओ तेण ।

गोलाणइरुच्छुड्डवात्तिणा दरिअत्तोहेण ॥’

इत्यादि निषेधप्रतिपत्तिरसाच्चापि व्यञ्जनशक्तिभूलेषु । तथालंकारेष्वपि—

‘लावण्यकान्तिपरिपूरितरिम्पुलेऽस्मिन्सेरेऽधुना तव मुखे तरलामताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये मुख्यमेव जलराशिरयं पयोधि ॥’

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दमिताद्युपमासलंकारप्रतिपत्तिव्यञ्जनत्वनि-
बन्धनीति । न चारावर्षोपसृतिजन्या । अनुपपद्यमानार्थपेक्षाभावात् । नापि-
वाक्यार्थत्व । व्यङ्ग्यस्य तृतीयकक्षाविषयत्वात् । तथाहि—‘भ्रम धार्मिक’ इत्यादी
पदार्थत्रिपयाभिधालक्षणप्रथमकक्षातिक्रान्तक्रियाकारकसर्गात्मकरिधिविषयवा-
क्यार्थकक्षातिक्रान्ततृतीयकक्षाकान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्यलक्षणोऽर्थो व्यञ्जकश-
क्त्यधीन स्फुटमेवावभासते । अतो नार्गा वाक्यार्थः । ननु च तृतीयकक्षावि-
षयत्वमश्रूयमाणपदार्थतात्पर्येषु ‘त्रिप भुङ्क्व’ इत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु
प्रतीयत एव वाक्यार्थः । न चात्र व्यञ्जकत्ववादिनापि वाक्यार्थत्व नैष्यते ता-
त्पर्यादभ्यतवाङ्मने । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामविभ्रान्तस्य तृतीयकक्षाभा-
वात् । सैव निषेधकक्षा तत्र द्वितीयकक्षाविधौ क्रियानारकससर्गानुपपत्तेः । प्र-
करणात्पितरि वक्षरि पुत्रस्य निषेधक्षणनियोगाभावात् । रसवद्वाक्येषु च विभा-
वप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायाम् रसानवगमात् । तदुक्तम्—

‘अप्रतिष्ठमविभ्रान्त स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्य विगाहते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविभ्रान्त प्रतिष्ठा तावदागतम् ।

तत्प्रसर्पति तत्र स्वात्सर्वत्र ध्वनिना स्थिति ॥’

इत्येव सर्वत्र रसाना व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्तुवत्कारयोल्लु कचिद्वाच्यत्व कचिद्व्यङ्ग्य-
त्वम् । तथापि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन प्रतिपत्तिस्त्वं ध्वनिः, अन्यत्र गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तम्—

‘यत्रार्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थः ।

व्यक्त काव्यविशेष स ध्वनिरिति सूतिमि वधित ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्रार्थं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्प्रलसरो रसादिरिति मे मति ॥’

यथा—‘उपोदरागेण’ इत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्याविवक्षितवा-
च्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थोऽर्थान्तरसंक्रमितवा-

१. ‘भ्रम धार्मिक’ विश्रब्धः स श्राप मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीरुच्छुड्डवात्तिना दरिहिहेन ॥’ इति चट्टायाः ।

च्येति द्विधा । विवक्षितवाच्यश्च असंलक्षितक्रमः कमद्योल्लेखेति द्विविधः । तत्र रसार्शनामसंलक्ष्यक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सख्यानवत्त्वेन प्रतीतौ रसवद-
लंकार इति ।

अत्रोच्यते—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था चा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरेः ॥ ३७ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणकियेषु 'गामभ्याज—' इत्यादिष्वश्रूयमाण-
क्रियेषु च 'द्वारं द्वारम्' इत्यादिषु स्वशब्दोपादानात्प्रकरणादिवशाद्बुद्धिसंनिवे-
शिनी क्रियैव कारकोपचिता वाक्यार्थस्तथा वाक्येष्वपि स्वशब्दोपादानात्क-
चित् 'प्रीत्यै नवोटा प्रिया' इत्येवमादौ, कचिच्च प्रकरणादिवशान्नियताविहित-
विभावाद्यविनाभावाद्वा साक्षाद्वाचकचेनसि विपरिवर्तमानो रसादि स्थायी
स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिस्तत्तच्छब्दोपनीतै संस्कारपरम्परया परं प्रौडि-
नानीयमानो रसादिवाक्यार्थः । न चापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीति वाच्यम् ।
कार्यपर्यवसायित्वात्तात्पर्यशक्तेः । तथाहि पौष्टयेयमपौष्टयेयं वाक्यं सर्वं कार्य-
परम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादिवाक्यवत्काव्यशब्दाना चान्वयव्यति-
रेकान्ध्या निरतिशयमुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयो प्रवृत्तिविप-
क्षयो प्रयोजनान्तरानुपलब्धे खानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनावधार्यते । तदुद्भूति-
निमित्तत्वं च विभावादिसंस्पृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते । अतो वाक्यस्याभि-
धानशक्तित्वेन तेन रसेनाकृष्यमाणा तत्तत्स्वार्थोपेक्षितानान्तरविभावादिप्रतिपा-
दनद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते । तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीयास्तत्संस्पृष्टो
रसादिवाक्यार्थः । तदेतत्काव्यवाक्यं यदीयं ताविमौ पदार्थवाक्यार्थौ । न
चैव सति गीतादिबन्धुसुखजनकत्वेऽपि वाच्यवाचकभावानुपयोगः । विशिष्टवि-
भावादिसामग्रीविदुषामेव तथाविधरसादिभावनावतामेव स्वादोद्भूतेस्त्वदनेना-
तिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पिताभिधादिशक्ति-
दर्शनेव समस्तवाक्यार्थावगतेः शक्यन्तरपरिकल्पनं प्रयासः । यथावोचाम
काव्यनिर्णये—

• 'तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनि ।

विमुक्तं स्वादुधुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्षय पूर्वं यथैवं परमुतादिषु ।

प्रसज्यते प्रधानत्वाद्भुनित्वं ज्ञेन वार्यते ॥

ध्वनिश्चेत्स्वार्थविधान्त वाक्यनर्थान्तराश्रयम् ।

तत्परत्वं स्वविधान्तौ तन्न विधान्त्यसम्भवाद् ॥

एतावत्त्वेन विधान्तिसात्पर्यस्येति किं श्रुतम् ।

भावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाश्रुतम् ॥

श्रम धार्मिक मिथ्यमिति धमिहृतास्पदे ।

निर्व्याहृति कथं वाक्यं निषेधमुपसर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विभ्रान्तिरपेक्षापूर्णाद्यदि ।
 वक्तुर्विबक्षितप्राप्तेरविभ्रान्तिर्न वा कथम् ॥
 पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा परतन्त्रता ।
 वक्त्रभिप्रेततात्पर्यमतं काव्यस्य युज्यते ॥'

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्याख्यव्यग्रकभावः । किं तर्हि भाव्यभा-
 वकसंबन्धः । काव्यं हि भाव्यम् । भाव्या रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव
 भावकेषु विशिष्टविभावादिमतां काव्येन भाव्यन्ते । न चान्यत्र शब्दान्तरेषु
 भाव्यभावकलक्षणसंबन्धाभावात्काव्यशब्देऽप्यपि तथा भाव्यमिति वाच्यम् ।
 भावनाक्रियावादिभिस्तथाहोतृत्वत्वात् । किंच मा चान्यत्र तथास्तन्वयव्यति-
 रेकाभ्यामिह तथावगमात् । तदुक्तम्—

‘भावविभिनयसंबन्धान्भावयन्ति रसानिमान् ।
 यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाव्ययोनृभिः ॥’

इति । कथं पुनरगृहीतसंबन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाप्यादिप्रतिपत्तिरिति चेन्नोके
 तथाविधचेष्टायुक्तीषुसादिषु रत्याद्यविनाभावदर्शनादिहापि तयोपनिबन्धे सति
 रत्याद्यविनाभूतचेष्टादिप्रतिपादकशब्दध्रुवणादभिधेयाविनाभावेन लाक्षणिकी
 रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकत्वं तथाप्रे वक्ष्यामः ।

रसः स एव स्थायत्वाद्रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः ॥ ३८ ॥

द्रष्टुः प्रतीतिर्मांडेर्प्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३९ ॥

काव्यार्थोपप्लवितो रसिकवर्ता रत्यादि स्थायीभावः स इति प्रतिनिर्दिश्यते ।
 स च स्थायतां निर्भरानन्दसविदात्मतामापाद्यमानो रसो रसिकवर्तीति वर्तमा-
 नत्वाभानुकार्यरामादिवर्ती वृत्तत्वात्तस्य । अथ शब्दोपहितरूपत्वेनावर्तमानस्यापि
 वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथापि तदवभासस्यासदादिभिरनुभूयमान-
 त्वादसत्समर्तकास्वादं प्रति विभावत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत
 एव । किंच न काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपि तु
 सहृदयानानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्तस्यैव एव । यदि चानुकार्यस्य
 रामादेः शृङ्गार स्यात्ततो नाटकादी तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि
 स्वकान्ताद्युक्ते दृश्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्न
 रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च लब्धेतिरेषा तत्सूयानुरागापहारेच्छादयः प्रसज्ये-
 रन् । एवं च सति रसादीनां व्याख्यत्वमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्तु-
 न्येनापि व्यज्यते । प्रदीपेनैव घटादि । न तु तदानीमेवामिव्यग्रकत्वाभिमतैरा-
 पाय स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च सीतादीनां देवीनां
 विभावत्वेनाविरोध उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन्स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ४० ॥

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्याता प्रातिस्त्रिकी रामादीनामवस्थां इतिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि सर्वलोकाधारणाः स्तोत्रेष्वाकृतसन्निधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र सीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्रीमात्रवाचिनः किमि-
वानिष्टं कुतुः । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त इति चेदुच्यते—

क्रीडतां मृण्मयैर्यद्वद्दालानां द्विरदादिमिः ॥ ४१ ॥

स्योत्साहः स्वदते तद्वच्छोतृणामर्जुनादिमिः ।

एतदुक्तं भवति । नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत्कामादिविभावानीनामुपयोगः ।
किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरमविदक्षणत्वं नाव्यरसानाम् । यदाह—
'अथै नाव्यरसाः स्मृता' इति ।

काव्यार्थभावनान्स्वादो नर्तकस्य न वार्यते ॥ ४२ ॥

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रमन्मभवति । तदानीं भोग्यत्वेन स्वमहिला-
देरग्रहणान्काव्यार्थभावनया स्वस्वदादिवत्काव्यरसास्वादोऽस्यापि न वार्यते ।

कथं च काव्यान्स्वादोद्भूतिः किमात्मा वासाविति व्युत्पाद्यते—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।

विकाशविस्तरक्षोभविशेषैः स चतुर्विधः ॥ ४३ ॥

शृङ्गारवीरवीभत्सप्रेक्षु मनसः क्रमात् ।

हास्याद्भुतमयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ॥ ४४ ॥

अतस्तत्रन्यता तेषामत एवावधारणम् ।

काव्यार्थेन विभावादि संश्लेषात्मात्मकेन भावकचेतसः संभेदेऽन्योन्यसं-
चलने प्रवृत्तमित्यपरविभागे सति प्रवृत्तरसज्ञानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च
नामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावादिकारणजन्यत्वेन संभेदेन चतुर्धा वि-
त्तभूतयो भवन्ति । तद्यथा—शृङ्गारे विकाशः, वीरे विस्तरः, वीमन्त्रे क्षोभः,
रौद्रे विक्षेप इति । तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतमयानन्दकरुणानां स्वज्ञानप्रोत्-
थ्यवर्तिषोषाणां त एव चत्वारो विकाशाद्याधेतव्यं संभेदाः । अत एव—

'शृङ्गारादि भवेद्हास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।

वीराश्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्षाभित्साच्च भयानकः ॥'

इति । हेतुहेतुनञ्चाव एव संभेदापेक्षया दर्शितो न कार्यकारणभावनिप्रायेण
तेषां कारणान्तरवन्धत्वात् ।

'शृङ्गारात्तु कृतिर्मा तु स हास्य इति कीर्तितः ।'

इत्यादिना विकासादिसंभेदेऽकृतस्यैव स्फुर्यकरणादवधारणमप्यत एवावधार्यते
संभेदानां भावात् । ननु च पुच्छं शृङ्गारवीरहास्यादिषु प्रभोदात्मकेषु वाक्या-

धंसमेदादानन्दोद्भव इति । कथनादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवासी प्रादुष्यात् । तथाहि । तत्र कथनात्मकनाव्यभ्रवणाद्दुःखाभिर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चेतदानन्दात्मकत्वे सति युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु तादृश एवासावानन्द मुपेतुं खात्मको यथा प्रहरणादिषु सभोगावस्थायां कुटुम्बिते स्त्रीणामन्यथ लौकिकात्कथनात्काव्यकरणः । तथास्तन्नोत्तरोत्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककरणवद्दुःखात्मकत्वमेवेह स्यात्तदा न कश्चित्प्रप्रवर्तते । ततः कारणैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवेदश्रुपातादयश्चेति वृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिकवैकृत्यदर्शनादिवत्प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विहृष्यन्ते । तस्माद्रसान्तरवत्करणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु शान्तरसस्यानभिधेयत्वाद्यद्यपि नाख्येऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि सूक्ष्मातीतादिवस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यतायां विद्यमानत्वात्काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अतस्तदुच्यते—

शमप्रकर्षो निर्याच्यो मुदितादेस्तदात्मता ॥ ४५ ॥

शान्तो हि यदि तावत्—

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनिन्द्रे सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥’

इत्येवमलक्षणं, तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तस्य च स्वरूपेणानिर्वचनीयता । तथाहि श्रुतिरपि ‘स एष नेति नेति’ इत्यन्यापोहरूपेणाह । ‘न च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ तदुपायभूतो मुदितामैश्वरीरूपोपेक्षादिलक्षणस्वस्य च विकासविस्तारक्षोभविक्षेपरूपतैवेति । तदुक्त्यैव शान्तरसात्वादो निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकं प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते—

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद्विभावसंचार्यनुभावप्रत्यतां गतैः ॥ ४६ ॥

भावितः स्वदत्ते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैधन्द्राद्यैरुद्दीपनविभावाः प्रमदाप्रवृत्तिभिरालम्बनविभावाः निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभावाः रोमाञ्चाश्रुभ्रूक्षेपकटाक्षायैरनुभावाः रवान्तरव्यापारतया पदार्थानुभूतैर्वाग्यार्थं स्थायीभावो विभावितो भावरूपतामानीतः स्वदत्ते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते—तत्राचार्येण स्थायिनां रत्नादीनां शृङ्गारादीनां च पृथगलक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेनोक्तानि । अत्र तु—

लक्षणैक्यं विभावैक्यादमेदाद्रसमाचयोः ॥ ४७ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावच्छृङ्गार —

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।

प्रहृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४८ ॥

इत्यमुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति । कव्युपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यद्योत्तररामचरिते—

‘सरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

सरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा सरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥’

कलाविभावो यथा—

‘हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचित सम्यगर्थैः

पादन्यासैर्लयमुपगतस्वन्मयरवं रसेषु ।

शाखायोनिर्गुदुरभिनयः पङ्क्तिरूपोऽनुवृत्तै-

र्भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्ध स एव ॥’

यथा च—

‘व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना

विस्पष्टौ द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नत्रिविधार्थं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखा, क्रमेण गतयस्त्रिसोऽपि सपादिता-

स्वतत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥’

कालविभावो यथा कुमारसभवे—

‘असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन चापैक्षत सुन्दरीणां सपर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥’

इत्युपक्रमे—

‘मधु द्विरेफं कुसुमैकपात्रे पर्षा प्रिया स्नाननुवर्तमानः ।

शृङ्गेण सस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥’

वेषविभावो यथा तत्रैव—

‘अशोकनिर्भासितपद्मरागमावृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापार्कृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥’

उपभोगविभावो यथा—

‘चक्षुर्लसत्तमपोकणं कवठितस्ताम्बूलरागोऽधरे

विथान्ता कषरी ऋपोलफलके लुप्तैव गालद्युतिः ।

जाने सप्रति भानिनि प्रणयिना कैरप्युपायकर्म-

भ्रमो मानमहातरुस्तरणि ते चेतःस्थलीवर्धितः ॥’

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मालतीमाधवे—

‘जगति जयिनस्तं ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रहृतिमधुराः सन्तदेवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदिय याता लोके विलोचनचन्द्रिका-

नयनविषयं जन्मन्येक स एव महोत्सवः ॥'

युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे—

'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदन चाङ्ग नतावंसयोः

ससिप्त निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्य पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावराताद्गुली

छन्दो नर्तयितुं यैव मनसः स्पष्टं तथास्या वपुः ॥

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे—

'भूयो भूय सविधनगरीरम्यया पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनबलभीतुद्गवातायनम्या ।

साक्षात्काम नवमिव रतिमालती माधव य-

द्वाढोत्कण्ठा लुलितललितैरङ्गवैसाम्यतीति ॥'

अन्योन्यादुरागो यथा तत्रैव—

'यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृतवृत्तशतपत्रनिभ वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्ष

मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तत्रैव—

'स्तिमितविरुक्षितानामुल्लसद्भूलताना मयणमुकुलिताना प्रान्तविस्तारभाजाम् ।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चिताना विविधमहमभूवं पात्रमालोक्तितानाम् ॥'

ये सत्त्वजाः स्यापिन एव चाष्टौ त्रिंशद्भयो ये व्यभिचारिणश्च ।

एकोनपञ्चाशदमी हि माया युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।

आलस्यमौघ्यं मरणं जुगुप्सा तस्याश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४९ ॥

त्रयस्त्रिंशदभिचारिणश्चाष्टौ स्यापिन अष्टौ सात्त्विकाश्चैकैकोनपञ्चाशद् ।

युक्ताद्भवेनोपनिबध्यमाना शृङ्गारं सपादयन्त्यालस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्ये-

कालम्बनविभावाश्रयत्वेन साक्षादद्भवेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते ।

प्रकारान्तरेण चापिरोध प्राक्प्रतिपादित एव ।

विभागस्तु—

अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद्विप्रलम्भस्यैतत्सामान्यामिधायित्वेन विप्रलम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति न प्रयुक्तः । तथाहि । दत्त्वा सकेतमप्राप्तेऽवश्यति-
क्रमे साध्येन नाधिकान्तरानुसरणाच्च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वय-
नार्थस्तत् ।

तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ॥ ५० ॥

पारतल्येण देवाद्वा विप्रकर्पादसंगमः ।

योगोऽन्योन्यालीकारस्तदभावस्तयोग । पारतल्येण विप्रकर्पाद्विपत्राया-

त्वात्सागरिकानालयोर्वेत्सराजमाधवाम्यामिव देवाद्गौरीशिवगौरिवासमाग-
योगः ।

दशावस्थः स तत्रादावमिलापोऽथ चिन्तनम् ॥ ५१ ॥

स्मृतिगुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः ।

जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ५२ ॥

अमिलापः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।

दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ५३ ॥

साक्षात्प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।

श्रुतिर्व्याजात्सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५४ ॥

अमिलापो यथा शाकुन्तले—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामिलापि मे मनः ।

सता हिंसदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः ॥’

विस्मयो यथा—

‘स्तनावालोक्म तन्वङ्ग्याः शिरः कम्पयते युवा ।

तयोरन्तरनिर्ममा दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥’

आनन्दो यथा विद्वशाऽभञ्जिकायाम्—

‘सुधाबद्धप्रासैरुपवनचकोरैः कवलितां

किरड्योत्सामच्छा लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराप्र ग्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

साध्वस यथा कुमारसमवे—

‘तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥’

यथा वा—

‘ब्याहता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराश्रुत्वा सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥’

सानुमावविमायास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकीर्तनं तु सश्रुताप्र व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्यमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम् ॥ ५५ ॥

महाकविग्रन्थेषु दृश्यते तदनन्तता ।

दिष्टात्रं तु—

दृष्टे श्रुतेऽमिलापाद्य किं नौत्सुक्यं प्रजायते ॥ ५६ ॥

अप्राप्तौ किं न निर्वेदो ग्लानिः किं नातिचिन्तनात् ।

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ विप्रयोग —

विप्रयोगस्तु विश्लेषो रूढविस्मययोर्द्विधा ॥ ५७ ॥

मानप्रवासमेदेन मानोऽपि प्रणयेर्ष्ययोः ।

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोग । तस्य द्वौ भेदौ—मानः प्रवासश्च । मानविप्रयोगोऽपि द्विविध — प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपायसितयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

प्रेमपूर्वको वशीकार प्रणय । तद्भक्तो मानः प्रणयमान । स च द्वयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते—

‘अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवत्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्रोदावरीसैकते ।

आयान्त्वा परिदुर्मनायितमिव त्वा वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥’

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य—

‘प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवीं ससध्रमविस्मित-

स्त्रिभुवनगुह्यभिलासाय प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-

ववत् भवतरुयक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

उभयोः प्रणयमानो यथा—

‘पैणअकुविआण दोइवि अलिअपमुत्ताण माणइन्ताणम् ।

जिबलणिइद्वणीसासदिण्णअण्णाण को मज्जे ॥’

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते धानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५९ ॥

उत्स्यन्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनकल्पितः ।

त्रिधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ६० ॥

ईर्ष्यामान पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि स्वकान्ते उपलब्धे सख्यन्यासङ्ग श्रुतो धानुमितो दृष्टो वा स्यात् । तत्र श्रवण सखीवचनात्तस्या विश्वास्यत्वात् । यथा ममैव—

‘सुश्रु त्व नवनीतकटपद्मदया केनापि दुर्मन्त्रिणा

मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनास्मासु चण्डीकृता ।

किं त्वेतद्विभृश क्षण प्रणयिनामेणाक्षि कस्ये हित

किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किं वा किमस्मात्सुहृत् ॥’

१. ‘कोपावेक्षित’ इति पाठः ।

२. ‘प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्नानवतोः ।

निश्चान्तिरुद्धनिश्वासदत्तकण्ठो को मलः ॥’ इति च्छायाः ।

उत्सृज्यतो यथा रुदस—

‘निर्मेद्रेण मयाम्भसि स्वरभरादाली समालिङ्गिता
केनालीकमिदं तवाद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।
इत्युत्सृज्यप्रपम्परासु शयने ध्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः
सव्याज शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥’

भोगाङ्गानुमितो यथा—

‘नयनखपदभङ्गं गोपयस्वशुकेन स्थगयति पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्वभ्रवपरिमलगन्धः केन शक्यो धरीतुम् ॥’

गोत्रस्खलनकल्पितो यथा—

‘केलीगोत्रस्खलने विकुप्यए केअवं अआणन्ती ।
दुष्ट उअसु परिहासं जाआ सचं विअ परण्णा ॥’

दृष्टो यथा धीमुञ्जस—

‘प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मित-
त्रिभुवनगुरुर्भास्वा सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-
ववत् भवतरुयक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

एषाम्—

यद्योत्तरं गुरुः पद्ममिरुपायैस्तमुपाचरेत् ।
साम्ना मेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ६१ ॥
तत्र प्रियवचः साम मेदस्तत्सव्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूपादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ६२ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।
रभसप्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ ६३ ॥
कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ।

तत्र प्रियवचः सान यथा भर्गव—

‘स्मितज्योत्स्नाभिलो धवलयति विश्वं मुखशशी
दशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुचन्ति परितः ।
अपुस्ते लावण्यं किरति मधुर दिशु तदिदं
कुतस्ते पारुष्यं सुतनु हृदयेनाद्य गुणितम् ॥

यथा वा—

‘इन्दीवरेण नयन मुरमम्बुजेन कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः कान्ते कथं रञ्जितवानुपटेन चेतः ॥’

१. ‘केलीगोत्रस्खलने विकुप्यति केतवमजानन्ती ।

दुष्ट परस्य परिहासं जाया सत्यमिव प्ररदिता ॥’ इति च्छाया.

नायिकासखीसमावर्जनमेदो यथा ममैव—

‘कृतेऽप्याहामग्रे कथमिव मया ते प्रणतयो

पृता स्मिता हस्ते विद्यजलि रूपं मुष्टु बहुश. ।

प्रकोप कोऽप्यन्य. पुनरयमसीमाय गुणितो

यथा यत्र स्निग्धा प्रियसहचरीणामपि गिरः ॥

दान व्याजेन भूपादेयं या मापे—

‘मुहुरपहृषितामिवालिनादैर्वितरसि न. कलिदा किमर्थमेताम् ।

अधिरजनि गतेन धात्रि तस्या शठ कलिरेव महास्तयाय दत्त. ॥’

पादयोः पतनं नतिर्यथा—

‘गेर्देरकोटिविलग्ग चिहुरं ददभस्स पाअपट्ठिअस्स ।

हिअअ माणपउत्थ उम्मोअ ति बिअ कहेइ ॥’

उपेक्षा तदवधीरणं यथा—

‘किं गतेन न हि युक्तमुपेतुं नेश्वरे परपता सखि साध्वी ।

आनयनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेय ॥’

रभसत्रासहर्षादे रसान्तरात्कोपभ्रंशो यथा ममैव—

‘अभिव्यच्छाडीक. सकलविफलोपायविभव-

धिरं ध्यात्वा सद्य कृतकृत्यरुसरम्मनिपुणम् ।

इत पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सत्रास्य सहसा

कृताश्लेषा धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥’

अथ प्रवासप्रयोग —

कार्यतः संभ्रमाच्छापात्प्रयासो भिन्नदेशता ॥ ६४ ॥

द्वयोस्तत्राश्रुनिःश्वासकाश्यलम्बालकादिता ।

स च भावी भयन्भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ॥ ६५ ॥

आद्य कार्यज समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्ता बुद्धिपूर्वकत्वाद्भूतभविष्य-
द्वर्तमानतया त्रिविध ।

तत्र यास्यत्प्रवासो यथा—

‘होन्तेपडिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ परे परेसु पिअविरहसहिरीआ ॥’

गच्छत्प्रवासो यथामरसतके—

‘ग्रहरनिरतो मध्ये बाहस्ततोऽपि परेऽयवा

दिनवृत्ति गते वास्त नाथ त्वमथ समेष्यसि ।

१. ‘नूपुरकोटिनिरग्न चिहुर दयितस्स पादपतितस्स ।

हृदय मानमदोऽधुमुत्तमित्येव कथयति ॥’ इति च्छाया.

२. ‘मविष्यत्वविकस्य जाआ आउ क्षणीवधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भ्रमति गृहादृहेषु त्रिपनिरहमहीका ॥’ इति च्छाया.

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य वियासतो
हरति गमनं बालालापैः सबाध्यगलज्जलैः ॥'

यथा वा तत्रैव—

'देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां क्षाननै-
र्यन्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्गीवक्षरणार्थरुद्धवसुधं कृत्वाशुपूर्णं दृशौ
तामाशां पयिकृत्वापि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥'

गतप्रवासो यथा भेषद्वये—

'उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्भोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकान्ना ।
तश्चोमाद्रौ नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विसरन्ती ॥'

आगच्छद्गागतयोस्तु प्रवासामावादेध्यत्प्रवासस्य च गतप्रवासाविशेषात्रै-
विध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सहस्रोत्पन्नो दिव्यमानुपविह्मवात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविह्मवात्परचकादिजन्यविह्मवाद्वा बुद्धिपूर्वकलादेक-
रूप एव संप्रमज्ज प्रवासः । यथोर्वशीपुरुषमोर्विकमोर्वद्याम् । यथा च कपा-
लकुण्डलापहृताया मालत्वा मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि ॥ ६६ ॥

यथा कादम्बर्या वैशंपायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्रान्यः प्रलपेच्छ्लोक एव सः ।
व्याधयत्त्वान्न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६७ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य कश्यप एव रघुवशे । कादम्बर्या तु प्रथमं कश्यप
आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासश्चक्रार एवेति ।

तत्र नायिका प्रति नियम —

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रोपितप्रिया ।
कलहान्तरितेर्प्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६८ ॥

अथ सम्भोग —

अनुकूलौ निपेवेते यत्रान्योन्यं विलसन्ति ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वितः ॥ ६९ ॥

यथोत्तररामचरिते—

'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासतियोगादविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
सपुलकपरिरम्मव्याष्टवैकदोष्णोर्विदितगतयाना रात्रिरेव व्यरसीत् ॥'

१. 'निराशयाद्' इति पाठः.

अथवा । 'प्रिये, किमेतत् ।

विनिश्चेतु शक्यो न मुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मद ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकार कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥'

यथा च ममेव—

'ठावप्सामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरस्यामले
वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वक्ति दूरोन्नते ।
नासावंशमनोऽकेतकतनुर्भूषत्रगर्भोऽस-
त्पुष्पश्रीस्त्रिलोक सहेलमलकैर्भृङ्गैरिवापीयते ॥'
चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाया दश योपिताम् ।
दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपा. प्रियं प्रति ॥ ७० ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेद्यादृक्कृतकान्त. कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।
न ग्राम्यमाचरेत्किञ्चिन्नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ७१ ॥

ग्राम्य सभोगो रत्ने निपिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्निपिच्यते ।

यथा रत्नावल्याम्—

'सृष्टस्त्यैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।
उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोक. ॥'

इत्यादि । नायकनायिकाकैशिङ्गीर्युतिनाटकनाटिकालक्षणाशुक्तं कविपरम्परा-
वगतं स्वयमाचिष्यसभावनानुगुण्येनोत्प्रेक्षितं चानुसदधान मुकवि शृङ्गार-
मुपनिबध्नीयात् ।

अथ वीर —

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-
मोहाविपादनयविस्मयविभ्रमाद्यैः ।
उत्साहभू. स च दयारणदानयोगा-
न्नेषा किलात्र मतिगर्वधृतिप्रहर्षाः ॥ ७२ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावित करुणायुद्धदानार्थरतुभावितो गर्वधृतिहर्षा-
मपेक्ष्यतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साह स्थायी स्वदत्ते भावकमनोवि-
क्षाणानन्दाय प्रसङ्गतीत्येव वीरः । तत्र इत्यङ्गीतोऽयं नृपपद्व्येऽर्जुन-
बाहनस्य । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रवृत्तीनाम् ।
'लाम् सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधि.' इति ।

'सर्वप्रन्यविमुक्तसधि विकसद्गुह्य एतत्कौस्तुभं
निर्वन्नाभिपरोजकुम्भलकुटीगम्भीरसामम्बनि ।

पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं

पायाद्वः क्षमवर्धमानमहिमाश्रयं सुरारेवंपुः ॥'

यथा च मनैव—

‘लक्ष्मीपयोधरोत्तमदंडुङ्कुमारुणितो हरेः ।

बलिरेष स येनास्त्र मिश्रापात्रीकृतः करः ॥’

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसंधेयम् । प्रतापगुणावर्जनादिना वीराणामपि
भावाग्रैर्धं प्रायोवादः । प्रसेदरक्तवदननयनादिचोधानुभाववरहितो युद्धवीरोऽन्य-
था रौद्रः ।

अथ बीमत्सः—

बीमत्सः कृमिपूतिगन्धिमधुप्रायैर्जुगुप्सैकभू-

रुद्वेगी रुधिरान्नकीकृतवसामांसादिभिः क्षोभणः ।

वैराग्याजघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो

नासावक्रविकृणनादिभिरिहावेगातिशङ्कादयः ॥ ७३ ॥

अलन्ताह्वयैः कृमिपूतिगन्धिमधुप्रायविभावैरुद्धृतो जुगुप्सास्यायिभावपरिपोषण-
लक्षण रुद्वेगी बीमत्सः । यथा मालतीमाधवे—

‘उत्तल्लोत्तल्ल इति प्रथममय पृथुच्छोपभूयास्ति मांसा-

न्यसस्त्रिकृष्टपिण्डाद्यवयवमुलभान्युपपूर्तीनि जग्ध्वा ।

आतैः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरेष्टः करद्व्या-

दद्व्यस्यादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि कञ्चमव्यप्रमत्ति ॥’

रुधिरान्नवसाकीकृतवसामांसादिविभावः क्षोभणो बीमत्सः ।

यथा वीरचरिते—

‘आन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरवृणत्कङ्कण-

प्रायप्रेक्षितभूरिभूपणरवैराधोपयन्त्यम्बरम् ।

पीतोच्छर्दितरक्तदंमपनप्राग्मारघोरोद्धस-

द्यालोलस्तनभारभैरववपुर्बन्धोद्धतं धावति ॥’

रम्येभ्यपि रमणीयजपनस्तनादिषु वैराग्यादृणाशुद्धो बीमत्सः । यथा—

‘लला वञ्चासवं वेत्ति मासपिण्डो पयोधरा ।

मासास्थिकूर्तं जघनं जनः कामप्रहातुरः ॥’

न चायं शान्त एव विरक्तो यतो बीमत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः—

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोपोऽस्य रौद्रोऽनुजः

क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभृकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः ।

शस्त्रोल्लासविकृत्यनांसधरणीघातप्रतिज्ञाप्रहै-

रग्रामर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौघ्यवेगादयः ॥ ७४ ॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते—

‘त्व मद्भवत्सधरो यदि वर्तमानो यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
उभ्रेण भोस्तव तपस्तपसा दहामि पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥’

वैरिवैकृतादिर्यथा वेणीसहारे—

‘लाक्षागृहानलविषाम्रसभाप्रवेशे प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहस्य ।
आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशा स्वम्या भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥’
इत्येवमादिविभावे प्रखेदरक्तवदननयनाद्यनुभावैरमपादिव्यभिचारिमि क्रोध-
परिपोषो रौद्र । परशुरामभीमसेनदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरित-वेणीसहारा-
देरनुगन्तव्य ।

अथ हास्य —

विकृताकृतिवान्वेपैरात्मनोऽथ परस्य वा ।

हासः स्यात्परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥ ७५ ॥

आत्मस्यान्विकृतवेपभापादीन्परस्थान्वा विभावानवलम्बमानो हासस्तत्प-
रिपोषारमा हासो रसो अधिष्ठानो भवति । स चोत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदा-
त्पद्भिः ।

आत्मस्यो यथा रावण —

‘जात मे परुषेण मस्सरजसा तच्चन्दनोद्भूत
हारो वक्षसि यशसूनुमुचिर्न हिंया जटाः कुन्तला ।
रुद्राक्षं सकलैः सरज्जवलयं चित्राशुक्रं बल्कलं
सीतालोचनहारि करिष्यतमहो रम्यं वपु कामिनः ॥’

परस्यो यथा—

‘भिन्नो मासनिषेवणं प्रकुक्षे किं तेन मयं विना
किं ते मयमपि प्रिय प्रियमहो बाराहनाभिः सह ।
वेद्या द्रव्यहनि कुतस्तव धन द्यूतेन चौर्येण वा
‘चौर्यघूतपरिग्रहोऽपि भवनो दासस्य कान्दा गतिः ॥’

स्मितमिह विनासिनयनं किञ्चिद्वक्ष्यद्विजं तु हसितं स्यात्
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७६ ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७७ ॥

उत्तमस्य स्वपरम्यविकारदर्शनात्मितहसिते मध्यमस्य विहसितोपहसितेऽप-
मस्मापहसिताविहसिते । उदाहृत्य स्वयमुपेक्ष्या । व्यभिचारिण्यास—

निद्रालस्यध्रमग्लानिमुच्छांश्च सहचारिणः ।

अथाद्भुतः—

अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः ॥ ७८ ॥

कर्मास्य साधुवादाश्रुवेपथुस्येदगद्गदाः ।

हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७९ ॥

लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाद्यनुभावपरिपुष्टो वि-
सयः स्थायिभावो हर्षावेगादिभावितो रसोऽद्भुतः । यथा—

‘दोर्दण्डाद्वितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभवोद्धत-

ष्टङ्गारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डिमः ।

द्रक्ष्यर्थात्तकपालसंपुटमिलद्रक्षाण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यन्निगिडितचण्डिमा कथमसौ नाद्यापि विभ्राम्यति ॥’

इत्यादि ।

अथ भयानक —

विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।

सर्वाङ्गवेपथुस्येदशोपैवचित्त्यलक्षणः ।

दैव्यसंभ्रमसंमोहत्रास्तादिस्तत्सहोदरः ॥ ८० ॥

रौद्रसन्दर्भवणाद्रीदृशत्वदर्शनाच्च भयस्थायिभावप्रभवो भयानको रसः ।
अत्र सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः । दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा
गगुदाहृत —

‘शस्त्रमेतत्समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।

यथायथागतेनैव यदि शस्त्रोपि गम्यताम् ॥’

यथा च रत्नावल्याम्—‘नष्टं वर्षवैर’ इत्यादि ।

यथा च—

‘स्वगेहात्पन्यान तत उपवितं काननमथो

गिरि तस्मात्सान्द्रद्वमगहनमस्मादपि शुहाम् ।

तदन्वज्ञान्यङ्गैरभिनिविशानानी न गणय-

लरातिः कालीये तव विजयप्राचक्रितधीः ॥’

अथ करुण —

इष्टनाशादनिष्टातौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासोच्छ्वासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥ ८१ ॥

स्वापापस्मारदैव्याधिमरणालस्यसंभ्रमाः ।

त्रिपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ८२ ॥

इष्टस्य बन्धुप्रभृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्तौ शोकप्रकर्षजः
करुणः । तमन्विति तदनुभावनि श्वासादिकथनम् । व्यभिचारिणश्च स्वापा-
पस्मारादयः । इष्टनाशात्करुणो यथा कुनारसम्भवे—

‘अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुर’ ।
ददसे पुरुषाकृति क्षित्ता हरकोपानलभस्स केवलम् ॥’

इत्यादि रतिप्रलाप । अनिष्टावाप्ते सागरिकाया बन्धनायथा रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।
हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावाश्च कीर्तिताः ॥ ८३ ॥

स्रष्टुम् ।

पट्त्रिंशद्द्रूपणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।
लक्ष्यसंध्यन्तराङ्गानि सालंकारेषु तेषु च ॥ ८४ ॥

‘विभूषण चाक्षरसद्वृत्तिश्च शोभामिमानां गुणकीर्तनं च’ इत्येवमादीनि
पट्त्रिंशत्काव्यलक्षणानि । ‘साम भेद प्रदान च’ इत्येवमादीनि सध्यन्तराण्ये-
कविंशतिरूपमादिष्विवालकारेषु हर्षोत्साहादिष्वन्तर्भावाश्च पृथगुक्तानि ।

रम्यं जुगुप्सितमुदारमथापि नीच-
मुप्रे प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ।
यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं
तन्नास्ति यन्न रसभावमुपैति लोके ॥ ८५ ॥

विष्णोः सुतेनापि धनंजयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८६ ॥

इति धीविष्णुसूनोर्धनिम्नस्य वृत्तौ दशरूपावलोकै
रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

दशरूपकावल्लोके प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि ।

अमरशतकम्—३९, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५६, ५९, ८१, ८५,
८८, १०४.

उत्तरचरितम् (उत्तररामचरितं वा)—२३, ३२, ६५, ६७, ८०, ८३, ८६,
९९, १०२, १०५.

उदात्तराघवम्—६०, ६३, ७०, ८१, ८७.

कर्पूरमञ्जरी—६६

कादम्बरी—१०५.

कामसूत्रम्—१०१.

काव्यनिर्णयः—९५.

किरातम्—८६.

कुमारसंभवम्—५२, ५४, ८६, ८९, ९३, ९९, १०१, १०८.

छालितरामम्—२२, ६६, ६८

अनिकः (अवलोककृत्)—३९, ४१, ४२, ४३, ४५, ५२, ५३, ५४, ५५,
५६, ५८, ७८, ८६, ८७, १०२, १०३, १०६, १०७.

नागानन्दम्—३७, ४०, ४२, ४७, ५७, १०६.

पद्मगुप्तः—५५.

पाण्डवानन्दम्—६५.

प्रियदर्शिका (प्रियदर्शना वा)—५९, ६१.

बृहत्कथा (शुणाञ्चनिर्मिता)—३४, ९०.

भट्टवाणः—५३.

भरतमुनिः—७४.

भर्तृहरिः—७७.

भर्तृहरिशतकम्—३६, ८१.

भवभूतिः—३८.

महाभारतम्—७०.

माघम्—४५, ८०, ८२, ८५, १०४.

मालतीमाधवम्—९, ३७, ४०, ५०, ५४, ५८, ६०, ८४, ९१, ९९,
१०५, १०७.

मालविकाग्निमित्रम्—३२, ३६, ५०, ५७, ५८, ६२, १००.

मुखः—१०३.

मुद्राराक्षसम्—(बृहत्कथामूलम्)—३४, ६०, ६८.

मृच्छकटिका—२४, ३७, ४८, ७२.

मेघदूतम्—१०५.

रघुः (रघुवशो वा)—३५, ८८, १०५.

रत्नावली—४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७,
१८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९,
३०, ३६, ४७, ५८, ६१, ६३, ६४, ६७, ८०, ८१,
१०६, १०९.

रामाभ्युदयम्—२४.

रामायणम्—४, ३३, ४०, ६०, ७०, ९७.

रुद्रः—१०३.

वाक्पतिराजदेवः—१०२.

विक्रान्तितम्या—९०

विक्रमोर्वशी—६५, ६६, १०५.

विद्धशालमञ्जिका—१०१

वीरचरितम्—८, ३२, ३५, ४१, ४२, ५९, ६०, ७०, ८०, ८१, ८२,
८६, ८५, ८८, ८९, १०७, १०८

वैष्णवसंहारम्—५, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, २०, २१, २२,
२३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ६४, ८३, १०८.

शाकुन्तलम्—५२, ५३, ६३, ६९, १०१.

पदसहस्रीकृत्—७७

हनुमन्नाटकम्—३६.

दशरूपकावलोकोदाहृतलोकानां मातृकावर्ण- क्रमेणानुक्रमणी ।

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
वह्मपगमतिः कामं जीव्यात् ...	वैष्णोसंहारे ...	३१
अच्छिन्नं नयनान्बु ...	[अमरुशतके] ...	८९
वण्णहुणाहुनहेलिअ	९१
वन्नान्तरे किमपि वाग्विम ...	मालतीमाधवे ...	५४
अथैव किं न त्रिभुजेयमहं ...	वैष्णोसंहारे ...	२५
अद्वैतं मुचुदु-खयोरनु ...	[उत्तररामचरिते] ...	३९
अनाप्रातं पुष्पं किसलय ...	शाकुन्तले ...	५२
अच्चैः स्वैरपि संवताग्र... ..	मम (घनिकस्य) ...	४१
अच्चैः कल्पितनङ्गल ...	[मालतीमाधवे] ...	९१
अन्यामु तावदुपमर्द ...	विकटनितम्बायाः ...	९०
अन्योन्यास्फालमित्रद्विष ...	वैष्णोसंहारे ...	११
अप्रियार्णि करोत्येव ...	वैष्णोसंहारे ...	२५
अभिच्चचारोक्तः सकल ...	मम (घनिकस्य) ...	५८, १०४
अभ्युद्वेगे घग्निनि	५४
अभ्युतन्वन्नुगेनयने ...	मम (घनिकस्य) ...	४५
अभ्युदयति चन्द्रश्च	७७
अयि जीवितनाथ जीवमी ...	कुमारसंभवे ...	११०
अविष्मन्ति विशयं	६८
अर्थिन्वे प्रकटोक्तवेदपि ...	वीरचरिते ...	८३
अलसललितमुग्धान्ध ...	उत्तररामचरिते ...	८०
अशोकनिर्मलितपद्म ...	कुमारसंभवे ...	९९
असुखं सन्नरतिमह ...	शाकुन्तले ...	१०१
असूय सयः कुतुभान्यशोकः ...	कुमारसंभवे ...	९९
अस्तमितविषयसङ्गा ...	[गोवर्धनस्य] ...	८३
अन्दापान्समस्तमालि ...	रत्नावल्याम् ...	७, ९
अग्निमेव लतागृहे ...	उत्तररामचरिते ...	१०२
अन्याः सर्गविधौ ...	[निकमोपदेश्याम्] ...	७७
आगच्छागच्छ सर्वं कुद ...	मम (घनिकस्य) ...	८७
आतात्रद्वाननयानि ...	रत्नावल्याम् ...	१९
आत्मानमायोक्त्य व ...	कुमारसंभवे ...	८९

श्लोका ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
आराष्ट्रप्रसराधियस्य	अमरशतके ...	४९
वानन्दाय च विलयाय ...	वीरचरिते ...	५९
आम्नप्रोतवृहत्कपाल ...	वीरचरिते . .	१०७
आयस्ता कलह पुरेख ..	[अमरशतके] ...	४६
आयाते दयिते मह ...	[अमरशतके] ...	८१
आलापान्भूदिलासो	४४
आशस्त्रमहणादकुण्टपरसो ...	वेणीसंहारे ...	१०
आश्लिष्टभूमि रसितार ..	माघे ...	८६
आसादितप्रकटनिर्मल	६३, ६५
आहूतस्यानिषेकाय	३७, ४२
इन्दीवरेण नयनं	१०३
इय गेहे लक्ष्मीरियमनृत ...	उत्तरचरिते ...	६७
इय सा लोलाक्षी त्रिभु	९१
उचित प्रणयो वरं विहन्तुं ...	[मालविकाग्निमित्रे] ...	३९
उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्तरेख ..	मम (धनिकस्य) ...	४३
उम्भमाननमुल्लसत् ...	मम (धनिकस्य) ...	७८
उत्कृत्योत्कृष्ट कृति ...	मालतीमाघवे ...	१०७
उत्कृत्योत्कृष्ट गर्भानपि ...	वीरचरिते ...	८२
उत्तालताडकोत्पातदर्शने ...	वीरचरिते ...	४१
उत्तिष्ठ दूवि यामो यामो	४९
उत्पत्तिर्जमदग्नि स ...	वीरचरिते ...	३५
उत्सङ्गे वा मलिनवसने ...	मेघदूते ...	१०५
उद्दामोत्कलिका विपाण्डुर ...	[रत्नावल्याम्] ...	४
उन्गीलद्वदनेन्दुदीप्ति	५३
उरसि निहितस्वारो हार ...	अमरशतके ...	५०
एकत्रासनसंस्थिति ...	अमरशतके ...	४६
एवं ध्याननिमीलना	९१
एकेनास्था प्रवितत ...	[चन्द्रकस्य] ...	९१
एकतो रुअइ पिआ	९१
एता पश्य पुरस्थली	४१
एते वयममी दाराः ...	[कुमारसंभवे] ...	४२
एवमारिणि देवयौ ..	[कुमारसंभवे] ...	८९
एवमात्रि निगृहीतसाध्व ...	कुमारसंभवे ...	८१
एषेहि वत्स रघुनन्दन... ..	वीरचरिते ...	८८
धीमुक्थेन कृतवरा ...	[रत्नावल्याम्] ...	६३

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
क. समुचितामिपैकादार्य	८८
कण्ठे कृत्वावशेषं कनक ...	रत्नावल्याम् ...	६१
कपोले जानक्याः करि ...	[हनुमन्नाटक] ...	४१
कर्णदुःशासनवधात् ...	वेणीसंहारे ...	२२
कर्णापितो रोग्रकपाय ...	कुमारसंभवे ...	५४
कर्ता धूतच्छलाना जतुमय ..	वेणीसंहारे ...	६६
कस्त्वं भोः कथयामि	७९
का त्व शुभे कस्य ...	रघौ ...	३५
कान्ते तल्पमुपागते ...	[अमरुशतके] ...	४१
का श्लाघ्या गुणिनां ...	पाण्डवानन्दे ...	६५
किं लोभेन विलङ्घित	८८
किं गतेन न हि युक्त ...	[किरातार्जुनीये] ...	१०४
किं घर्षणं मिअङ्को ...	रत्नावल्याम् ...	२४
किनपि किमपि मन्दं ...	उत्तररामचरिते ...	१०५
कुलबाहिआए पेच्छह	४३
कृतगुरुमहदादिलोम ...	वेणीसंहारे ...	२९
कृतेऽप्याज्ञामहे कथमेव ...	मम (धनिकस्य) ...	१०६
कृशाश्वान्तेवासो जयति ...	वीरचरिते ...	३२
कृथा केशेषु मार्या ...	वेणीसंहारे ...	२५
क्रेडांगोत्तकत्तलने	१०३
कैटासोद्धारसार ...	[वीरचरिते] ...	३८
कोपाक्वोमललोलबाहु ...	अमरुशतके ...	४६
कोपि सिंहासनसाध ...	छलितरामे ...	६६
कोपो यत्र झुञ्जिरचना ...	[अमरुशतके] ...	४६
कोषान्धर्वस्य मोक्षारसुत ...	वेणीसंहारे ...	२०
कविताम्बूलाब्जः कविद ...	[अमरुशतके] ...	४६
क्षिमो हन्वावत्प्र प्रसम ...	अमरुशतके ...	८८
स्वर्गग्रन्थिविमुक्तसवि	१०६
गमनमलम् शून्या ...	मालतीमाधवे ...	५८
चक्षुर्लभमपीक्षणं	९९
वज्रवज्रमितवज्रगदा ...	वेणीसंहारे ...	१,२७
तनि कथंचिन्मृग ...	मम (धनिकस्य) ...	८६
तन्मदनान्ना तेनाय ...	बृहत्कथायाम् ...	३४
त्रयवर्तिन्यपि नृपे ...	पद्मगुप्तस्य ...	५५

श्लोका ।	वचिनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
चिररतिपरिछेदप्राप्त ..	माघे	८५
चूर्णितशेषकौरव्यः ...	वेणीसंहारे ...	२६
जगति जयिनस्ते ते ..	मालतीमाधवे . .	९९
जं किं पि पेच्छमाण . .	मम (धनिकस्य)	५२
जन्मेन्दोरमले कुले ..	वेणीसंहारे	२३
जात मे परप्रेम भस्म...	१०८
जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्र ...	उदात्तराघवे	६०
ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता ...	वेणीसंहारे . . .	२३
ज्वलन्तु गगने रात्रौ रात्रा ...	मालतीमाधवे .	५४
णेउरकोटिविलम्ब ...	[गाथासप्तशत्याम्]	१०४
सं वीक्ष्य वेपथुमती ...	कुमारसंभवे . .	१०१
सं चिञ्च वञ्चय तै चञ्च ..	मम (धनिकस्य) ...	५२
तत उदयगिरिरिवैक ...	मालतीमाधवे . .	३७
ततश्चामिशाय स्फुरद् ...	अमरुशानकै .. .	८९
तथा म्रीडाविधेयापि ...	मम (धनिकस्य)	५३
तदवितथमवादीर्यन्मम	[माघे] . ..	५८
तनुनाथ तनुनाथ शस्त्र	८७
तवास्मि गीतरागेण ,	शाकुन्तले .. .	६३
तद् भक्ति से पञ्चता ...	मम (धनिकस्य) .. .	५२
तद् दिदं तद् भणिञ्च ,	मम (धनिकस्य) ...	५४
ता प्राञ्जली तत्र निवेश्य	कुमारसंभवे . .	५२
ताव चिञ्च रदसमए .	[गाथासप्तशत्याम्]	४४
तावन्तस्ते महात्मानो	उदात्तराघवे	८१
तिष्ठन्मानि पितुः पुरो .	[नागानन्दे]	३७, ३८
तीर्णे भीष्ममहोदधौ .	वेणीसंहारे	२१
तीव्र स्मरसतापो न .	रत्नावल्याम्	१७
तीव्राभिपन्नप्रभवैर्न ...	कुमारसंभवे ...	८६
तेनोदितं वदति याति	५४
त्यक्तवोरित्त सरभसः .	वेणीसंहारे . . .	२४
प्रप्यास्त्राता यस्तवाय ..	वीरचरिते	३५
प्रसूयन्ती चलशफरी ...	माघे	८२
प्रैलोर्यथैव्यलक्ष्मी . .	वीरचरिते (?) . .	३८
स्वच कर्णं शिविमांस	३५
स्वं जीवितं त्वमसि मे .	उत्तरचरिते	६७
त्वं ब्रह्मरन्ध्रसधरो	वीरचरिते . . .	१०८

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
दाक्षिण्यं नाम त्रिन्वोष्टि	... भालविकाग्निमित्रे ...	५०
दिग्दं तु दुक्खिआए	... [गाथासप्तशत्याम्] ...	५३
दीर्घांशं शरदिन्दुकान्ति	... भालविकाग्निमित्रे ...	१००
दुःशासनस्य हृदयक्षतजा	... वेणीसंहारे ..	११
दुष्टद्वजणापुराओ लज्जा	... रत्नावल्याम् ...	१३
दूराद्दवीनो घरणीघराभं	... वीरचरिते ...	८०
दृष्टिं हे प्रतिवेदिनि	... [विज्जकायाः] ...	४७
दृष्टिः सालसता विमर्ति	४३, ५१
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रय	... [उत्तररामचरिते]...	४१
दृष्ट्वाकासनसंस्थिते प्रिय	... अमरुशतके ...	४७, ५९
देवा पस्मिन् निभन्तमु	५३
देवे वपुलशनपवन	८७
देव्या मद्वचनाययान्युप	... रत्नावल्याम् ...	२६
देशैरन्तरिता शतैश्च	... अमरुशतके ...	१०५
दोदण्डावितचन्द्रशेखर	१०९
द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुतं...	... वेणीसंहारे ...	२५, ६७
द्वीपादन्यत्सादपि	... रत्नावल्याम् ...	५७, ६३, ६४
धिग्विक्रशकजिनं	... [हनुमन्नाटके]	७९
धृतानुचो यावदह	... वेणीसंहारे ...	१९
न खलु वयनमुष्य	... माघे ...	४५
न च मेऽजगच्छति यथा	... [माघे] ...	५०
न जाने समुखाभाते	... [अमरुशतके] ...	४५
नन्वेव राक्षसपतेः स्फुलित	... वीरचरिते ...	८९
न पण्डिता साहसिका	८६
न मध्ये सस्कार कुमुन	४४
नवजलधरः सप्तद्वोऽयं	... [विक्रमोद्देश्याम्] ..	८९
नवनखपद्मवै गोप	... [माघे] ...	४९, १०३
नटं वपुर्मुनिमुच्यगणना	... रत्नावल्याम् ...	६१, १०९
नाम्नीयदानि रतिनाटक	५५
निःश्वासा वदनं दहन्ति	... [अमरुशतके] ...	४९
निजपातिपञ्चतट	... [माघे] ...	४८
निदार्धनालितद्वयो	... [विल्हणस्य] ...	८५
निर्गन्धेन नयान्मसि	... रुद्रस्य ...	१०३
निर्वाणैरिदहनाः प्रसन्ना	... वेणीसंहारे ...	६४
नूनं तेनाय वीरेण	... वेणीसंहारे ...	२५

श्लोका ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
पक्ष्माग्रप्रयिनाश्रुविन्दु	८२
पञ्चाना मन्यसेऽम्माक ...	वेणीसंहारे ...	२२
पटालमे पथौ नमयति ...	अमरशतके ...	८५
पणअनुविभाण दोहवि ...	[गाथासप्तशत्याम्] ...	१०२
पत्यु शिरश्चन्द्रकलाम ...	[कुमारसंभवे] ...	५७
परिच्युतस्तत्त्वचकुम्भ ...	रत्नावल्याम् ...	१४
परिपदियमृषीणामेष ...	वीरचरिते ...	१५
पशुपतिरपि तान्यहाति ...	कुमारसंभवे ...	७
पादाद्दृष्टेन भूमिं किञ्च ...	[अमरशतके] ...	५६
पित्रोर्विधातु शुश्रूषा ...	[नागानन्दे] ...	३७
पुण्या ब्राह्मणजाति ...	[वीरचरिते] ...	३८, ६०
पुरस्तन्वा गोत्रस्खलन ...	अमरशतके ...	८३
पूर्वेन्ता सलिलेन रज ...	वेणीसंहारे ...	२५
पौलस्त्यपीनभुजसपहु	८७
प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवीं ...	{ श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ...	१०२
प्रणयविशदा दृष्टिं वक्त्रे ...	{ श्रीमुञ्जस्य ...	१०३
प्रथमजनिते बाला मन्यौ ...	रत्नावल्याम् ...	१७
प्रयत्नपरिवोधिता ...	वेणीसंहारे ...	१९
प्रसीदत्यालोके किमपि ...	मम (धनिकस्य) ...	३९
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति ...	रत्नावल्याम् ...	१४
प्रहरकमपनीय ख ...	माघे ...	८५
प्रहरविरतौ मध्ये ...	अमरशतके ...	१०४
प्राप्ता धिय सकलकाम ...	[भर्तृहरिशतके] ...	७९
प्राप्ता कथमपि दैवात् ...	रत्नावल्याम् ...	१४
प्राप्य मन्मथरसादति ...	माघे ...	८०
प्रायश्चित्तं चरिष्यामि ...	वीरचरिते ...	३६, ४२, ८३
प्रारब्धा तरुपुत्रकेषु	८७
प्रारभ्यते न खलु विघ्न ...	भर्तृहरिशतके ...	३६
प्रारम्भेऽस्मिन्त्वामिनो ...	रत्नावल्याम् ...	५, ७
बाले नाथ विमुञ्च ...	अमरशतके ...	४५
बाहोर्बल न विदितं ...	हनुमद्घाटके ...	३६
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो ...	वीरचरिते ...	३८, ८४
ब्रूत नूतनकृष्णाण्ड	४२
भम घम्मिअ वीसदो ...	[गाथासप्तशत्याम्] ...	९४

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
रेक्षो मासनिषेवणं	१०८
क्षा हि मया गिरयः	६८
मां क्षित्वा क्षरीरं ..	वेणीसंहारे ..	२८
भूय परिमवहन्ति...	वेणीसंहारे ...	९
भूयो भूयः सविधनगरी ...	मालतीमाधवे ...	१००
ब्रूढे सहसोद्भूता ...	[रत्नावल्याम्]...	५३
मखशतपरिपूर्णं गोत्र ...	मृच्छकटिकायाम् ...	२४, ३७
मञ्ज पटुण्या एसा ...	रत्नावल्याम् ...	२४
मत्ताना कुमुनरसेन ...	विक्रमोर्वेश्याम्(?) ...	६६
मन्नामि कौरवशत समरे ...	वेणीसंहारे ..	८
मनु द्विरेक कुमुमैकपात्रे ..	कुमारसंभवै ...	९९
मध्याह्नं गमय खज धम	५७
मनोजातिरनाधीना . .	विक्रमोर्वेश्याम्...	६५
मन्यायस्तार्णवाम्म हृत ...	वेणीसंहारे ...	८
महु एहि कि जिवालथ	५१
मा गर्वमुद्बुध कपोल...	...	४८
मात कं हृदये निधाय	५५
मारसर्वमुत्सार्य विचार्य ...	[मर्तुहरिशतके] ...	९१
मुनिरयनय वीरस्तादृश ...	वीरचरिते ...	८४
मुहुधसानल्लिहोइ	७९
मुहुदपहसितामिवा ...	माधे ...	१०४
मृगस्वर्ग परित्यज्य ..	उदात्तरात्रवे ...	८७
मृगशिशुस्तन्मयात्तापं	५०
मेदरुददृशोदरं लघु ...	शाकुन्तले ...	६९
मैनाक किमयं रुणद्धि ...	[हनुमन्नाटके] ...	८४
यत्सत्यननभङ्गभारमनसा ..	वेणीसंहारे ...	१०
यदि परणुणा न क्षम्यन्ते ...	[महेन्द्रस्य] ...	८३
यद्भद्रवादिभिरगान्तिवत् ...	वीरचरिते...	३५
यद्यन्प्रयोगविषये ...	मालविकाग्निमित्रे ...	३६
यद्विन्मयान्तिमितनल्लमिता ...	मालतीमाधवे ...	९
यातु यातु विमनेन...	...	४५
* यातो विरुमयादुरात्म ...	रत्नावल्याम् ...	३०
यानोर्झस्ति पद्मनयने ...	रत्नावल्याम् ...	४
यान्ता मुहुर्वलितकन्धर ...	मालतीमाधवे ...	९, १००
युन्नस्थासनलङ्घना ...	वेणीसंहारे ...	८३

श्लोक. ।	वचिनाम ग्रन्थनाम वा ।	६.
ये चत्वारो दिनकर ...	[महानाटकात्] ...	३६
येनारुख मुखानि साम ...	छलितरामे ...	२२
ये बाहवो न युधि	७९
योगानन्दयश शेपे ...	बृहत्कथायाम् ...	३४
रक्षो नाहं न भूत रिपु ...	वेणीसंहारे ...	२६
रण्डा चण्डा दिक्खिदा ...	कर्पूरमञ्जर्याम् ...	६६
रत्निक्रीडाघूते कथमपि ...	मम (धनिकस्य) ...	५५
राज्ञो विपद्द्वन्द्ववियोग	७९
राज्य निर्जितशत्रु ...	रत्नायल्याम् ...	३६, ८१
राम राम नयनाभिराम ...	वीरचरिते ...	३५
रामो मूर्ध्नि निधाय कानन ...	उदात्तराघवे ...	६३
लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्ग ...	मम (धनिकस्य) ...	१०७
लघुनि तुण्डुदीरे ...	[कमलायुधस्य] ...	८५
लज्जापञ्चतपसाह्मपाद	४३
लाक्षागृहानलविषाघ्न ...	वेणीसंहारे ...	६४, १०८
लाक्षालक्ष्म ललाटपट्ट ...	अमरशतके ...	३९
लाला वक्तासव वेत्ति	१०७
लावण्यकान्तिपरिपूरित	९४
लावण्यमन्मथविलास ...	मम (धनिकस्य) ...	४२
लावण्यामृतवर्षिणि ...	मम (धनिकस्य) ...	१०६
लीनेव प्रतिबिम्बितेव ...	मालतीमाधवे ...	८४
छलितनयनतारा ...	माधवे ...	८०
वत्सस्याभववारिधेः ...	उदात्तराघवे ...	८७
वयमिह परितुष्टा, ...	भर्तृहरिशतके ...	८१
वाताहतं वसनमातुलमुत्त	८७
विनिकपणरणकटोर	९०
विनिधेतु शत्रयो न ...	उत्तररामचरिते ...	८६, १०६
विरम विरम बहे मुग्ध ...	रत्नायल्याम् ...	८८
विरोधो निश्रान्त प्रसरति ...	उत्तरचरिते ...	२३
मिथुवती शैलमुनापि ...	कुमारसंभवे ...	९३
मिथुज मुन्दरि सगम ...	मालविकाग्निमित्रे ...	५८
मिस्तारी स्तनमार एष	४३
वृद्धास्ते न विचारणीय ...	उत्तरचरिते ...	२३
वृद्धोऽप्यपि पतिरेव मयक ...	भोजप्रबंधे ...	८२
येवम् सेजद्वन्द्वनी	७८

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
व्यक्तिर्ध्वजवनवातुना ...	[नागानन्दे]	९९
व्याहृता प्रतिवचो न ...	[कुमारसंभवे]	४४, १०१
शयोऽन्यन्ता कार्वामणि ..	[अमरुशतके]	३९
शत्रुप्रयोगजुरलीकृतहे ..	वीरचरिते	५९
शखनेतन्मनुवृज्य	१०९
शास्त्रेषु निष्ठा महजश्च ...	मालतीमाधवे	५०
शिगमुच्चै सन्दन एव .	नागानन्दे	३७, ४२
शंतादुर्मुत्तमुत्पले तव ...	रत्नावल्याम्	१८
शोक क्रीडनमनसिर्लै ...	वेणीसंहारे	२१
श्रीरेश पाणिगम्यन्ता ...	रत्नावल्याम्	१५
श्रीहर्षो निपुण कवि ...	रत्नावल्याम्	६४
शुभाज्मगोर्गाविगिरे ...	कुमारसंभवे	५१
शुक्लायात बहि कान्त .	मम (धनिकम्)	५५
श्लाघ्यासेपतनु सुदर्शन	९२
सकलरिपुजयासा यत्र	वेणीसंहारे	२६, ६७
सक्ति न विजितो वीणा	४९
सधं जाणइ दहं सरि ..	[गाथासप्तशत्याम्]	५१
स निष्ठप्रबन्धद्वय ...	रघुवंशे	८८
सदतमनिर्धृतमानम	६९
सद्यश्छिन्नसिर श्वभ ...	उदात्तरायवे	८१
सन्त सचरितोदय	६९
सञ्जमज्ञ करतिसलग .	मम (धनिकम्)	५६
समाहृता प्रीति प्रणय ...	रत्नावल्याम्	१८
सप्राप्तेऽवधिवामरे	८४
सरसिजमनुविद्ध शैव... ..	शाकुन्तले	५३
सञ्चाव तिलकालङ्घान्वि .	मम (धनिकम्).. ..	५५
मञ्चावै शम्भै प्रियेण ...	रत्नावल्याम्	२३
महच्छलगा सवान्यवं ...	वेणीसंहारे	११
महमा विदर्धीत न ...	किराते	८६
मालोए बिभ्र मूरे ...	[गाथासप्तशत्याम्]	५८
मुधावद्वद्वामैश्वरवत ...	विद्धशालभञ्जिकायाम् ...	१०१
मुञ्च त्वं नवनौतकल्य ..	मम (धनिकम्)	१०२
मृन्मृदनिधिसुतुर्ध्व	४१
मृनावालोम्य तन्वङ्गा	१०१
निनिदविकल्पिताना... .	मालतीमाधवे	१००

श्लोका ।	वयिनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
स्नाता तिष्ठति कुन्तलेभर	...	४०
स्पृष्टस्त्वय्यप दयिते	रत्नावल्याम् .	१०६
स्पृजं द्रव्यसदृशनिर्मित	वीरचरिते ...	३५, ४१
स्मरदवधुनिमित्त गूढ ...	मम (धनिकम्) ..	५५
स्मरनवनदीपूरेणोदा .	[अमरुशतके] ..	४४
स्मरति सुतनु तस्मिन्	उत्तररामचरिते ...	९९
स्मितजयोरस्त्राभिस्ते	मम (धनिकम्) ..	१०३
त्वगेहात्पन्थान तत	...	१०९
स्वमुखनिर्मिलाप . .	[शाकुन्तले] . .	३८
स्वेदाम्भ कणिकाघिते	४५
हम प्रयच्छ मे वान्ता ..	[विक्रमोर्वश्याम्]	६८
हरस्तु किञ्चित्परिलुप्त	कुमारसंभवे . . .	५२
हर्म्याणा हेमशृङ्गाश्रियमिव	रत्नावल्याम् .	२२
हसिभमविभारमुद्ध	४३
हस्तेरन्तर्निहितवचनं	९९
हावहारि हसित ...	माधे	८५
हन्मममेदिपतदुक्कटक	वीरचरिते	८५
हेरम्बदन्तमुमलोत्थितं	वीरचरिते .	६०
होन्तपद्मिभस्म जाआ ...	[गाथात्मसदृश्याम्] .	१०४
हिया सर्वस्यासौ हरति . .	रत्नावल्याम्	८०

